

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK

XLVI.

A HAZAI NÉMET
NAPTÁRIRODALOM TÖRTÉNETE
1821-IG.

IRTA:

MONSBERGER R. ULRIK

O. S. B.

BUDAPEST, 1931.

PFEIFER FERDINÁND (ZEIDLER TESTVÉREK)
NEMZETI KÖNYVKERESKEDÉSE

A NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

EDDIG MEGJELENT FÜZETEI:

(Von den in ungarischer Sprache verfassten und mit je einem deutschen Auszug versehenen Arbeiten zur deutschen Philologie sind bis jetzt folgende Hefte erschienen:

- I. **Thienemann Tivadar:** Német és magyar nyelvújító törekvések. (Bestrebungen auf dem Gebiete der deutschen und ungarischen Sprachreform.) 1912. 1.50 P
- II. **Csáki Richárd:** Honterus János német iratai forráskritikai és nyelvészeti szempontból. (Quellenkritische und sprachliche Untersuchung der deutschen Schriften des Joannes Honterus.) 1912. 1.50 P
- III. **Dr. Hajek Egon:** Az erdélyi szász regényirodalom a XIX. század közepén. (Der siebenb.-sächsische Roman um die Mitte des 19. Jahrhunderts.) 1913. 2.50 P
- IV. **Roth Alfréd:** Tanulmányok (az erdélyi szász) Roth Dánielről. I. Roth Dániel élete. II. Roth Dániel regényeinek és novelláinak forrásai. (Studien über [den siebenb.-sächsischen Romanschriftsteller] Daniel Roth: 1. Das Leben Daniel Roths; 2. Die Quellen der Romane und Novellen Daniel Roths.) 1913. 3.— P
- V. **Dr. Huss Richárd:** Az erdélyi szász nyelvjárástanulmányozás mai állása. (Der heutige Stand der siebenbürgisch-sächsischen Sprachforschung.) 1913. 2.— P
- VI. **Hollitzer Gyula:** Liszt Ferenc és a weimari irodalmi élet. (Franz Liszt und das literarische Leben in Weimar.) 1913. 3.— P
- VII. **Schwarz Frigyes:** A soproni hienc gyermekdal. (Das Kinderlied der Hienzen in Sopron-Oedenburg.) 1913. 4.— P
- VIII. **Szentirmay Gizella:** Mörike Eduard: „Maler Nolten“ című regénye. (Ed. Mörikes „Maler Nolten“.) 1913. 2.— P
- IX. **Czinkotszky Jenő:** Oswald újbányai jegyző német verses elbeszélése a XIV. századból. (Die deutsche Verserzählung Oswalds des Schreibers aus Ujbánya-Königsberg in Ungarn aus dem 14. Jahrh.) 1914. 2.50 P
- X. **Schwartz Elemér:** A rábalapincsközi (délbajor) nyelvjárás hangtana. (Lautlehre der [südbayrischen] Mundart zwischen der Raab und Lafniz.) 1914. 3.50 P
- XI. **Trócsányi Dezső:** Humboldt Vilmos nyelvbölcészete. (W. von Humboldts Sprachphilosophie.) 1914. 2.— P
- XII. **Kádár Jolán:** A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Függetlenül a budai és pesti német színházak műsora 1783—1812. (Geschichte der Ofner und Pester deutschen Theater bis 1812. Als Anhang das Repertoire der Ofner und Pester deutschen Theater 1783—1812.) 1914. 3.— P
- XIII. **Moór Elemér:** A Toldi-monda és német kapcsolatai. (Die [ungarische] Toldi-sage und ihre Zusammenhänge mit der deutschen Sage.) 1914. 2.— P
- XIV. **Koszó János:** Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. (Ignaz Aurel Fesslers Leben und schöngeistiges Wirken.) 1915. 2.50 P
- XV. **Mornau József:** A szeghegyi német (rajnai frank) nyelvjárás hangtana. (Lautlehre der deutschen [rheinfränkischen] Mundart von Szeghegy [Kom. Bács].) 1915. 2.50 P

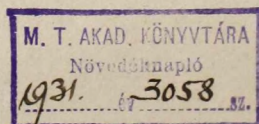
0.2392 / hlb

A HAZAI NÉMET
NAPTÁRIRODALOM TÖRTÉNETE
1821-IG.

IRTA :
MONSBERGER R. ULRIK
O. S. B.

B U D A P E S T, 1931.

166501

Bevezetés.

A naptáirodalom kialakulása. A bécsi naptáirodalom.

A kalendárium szó a latin „calendae”-ből származik, ami a hónap első napját jelezte. Ez pedig a görög *καλειω* (= hívok kiáltok) igével függ össze, mivel Rómában a hónapok első napját kikiáltották. Calendariumnak vagy liber calendarii-nak nevezték a rómaiak a hitelezők kamat- illetve hitelkönyvét, mivel ezek a hónapok első napján az adósoknak „tristes calendae”-t okoztak, mert a kamatokat akkor hajtották be. A kalendárium (= naptár) szó csak idők folyamán nyerte el mostani jelentését. Amit mostanában naptárnak (kalendáriumnak) nevezünk, azt a rómaiak „Fasti” szóval fejezték ki.¹⁾ A középkorban azon táblákat, melyekre a naptárak módjára a legfőbb napokat a különféle asztrológiai megjegyzésekkel együtt feljegyezték, almanachoknak nevezték. Ezekből fejlődött ki bizonyos változásokkal a mai kalendárium.²⁾

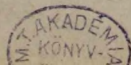
A kalendárium maga nem más, mint az év egyes napjainak hónapok és hetek szerint elrendezett jegyzéke.

Ebben a bevezetésben csak a kereszténység időszámításával foglalkozunk, amely egész általánosságban elfogadta azt az időbeosztást, melyet *Julius Caesar* Sosigenes alexandriai csillagász közreműködésével Kr. e. 47-ben vezetett be. A rómaiak kalendáriuma *Numa Pompilius* óta (Kr. e. 717) 355 napos, 12 hónapból álló holdévből állott. Éveiket Róma alapításától (Kr. e. 754) számították és kezdetben a hónapot nem osztották kisebb részekre.³⁾ Később a hetet is megtaláljuk náluk. E régi római

¹⁾ V. ö. Hofstaetter, Walther u. Peters: *Sachwörterbuch der Deutschkunde*. Leipzig u. Berlin, Teubner: 1930. II. k. 905.-l., és Adleff Norbert: *Adalékok az erdélyi kalendáriumi irodalom történetéhez*. Kolozsvár, 1907. 8. l.

²⁾ Pierers *Konversations-Lexikon*. Siebente Auflage, herausgegeben von Josef Kürschner. Berlin und Stuttgart. 1888. I. kötet 634. l.

³⁾ Mivel Rómában régi szokás volt, hogy az új konzulok január elsején léptek hivatalba, azért Caesar erre a napra tette az év elejét (Caesarig márciussal kezdődött az év), azonfölül a Quintilis hónapot senatusi határozattal az ő tiszteletére Juliusnak, Sextilist később Augustus tiszteletére Augustusnak nevezték el. E szerint Caesar naptárának hónapnevei: Januarius 31 nappal, Februarius 28 (29)-el, Martius 31-el, Aprilis 30-al, Maius 31-el, Junius 30-al, Julius 31-el, Augustus 31-el, September 30-al, October 31-el, November 30-al, December 31 nappal. Ezen a későbbi Gergely-féle reform sem változtatott. V. ö. Wislicenus, J.: *Der Kalender*. Leipzig. 1905. 10—13 l.

naptár tehát nem más, mint az egyes hónapok egymásutánja, melyeknek egyes napjaihoz már a kereszténység legrégibb idejében az Egyház hozzáírta vallásos célból az aznap ünneplendő szentek neveit. A legrégibb keresztény naptárak ezért olyan szenteknek a jegyzékét tartalmazzák, kiknek nevei már a legrégibb római martyrologiumokban előfordulnak. Ezekhez a régi nevekhez azután idők folyamán újabb és újabb szentek neveit fűzték, míg egyesekét, kiknek emléke már kiveszett, elhagyták.

Az ókori népek naptárai rendesen kőbe vésetten maradtak ránk, az egyiptomiaké papiruszokon. A rómaiak naptárait márvány- és viasztáblák, valamint kéziratok tartották fenn.

A keresztény naptárak a IV.-től a XV. századig leginkább régi kódexekben, mise- és zsolozsmakönyvekben maradtak fenn és csak annyiban különböznek egymástól, amennyiben e naptárak egyes szerzői főleg azoknak a szenteknek a neveit vették föl naptárukba, kiknek vallásos tisztelete azon a vidéken vagy országban szokásban volt.⁴⁾

A XV. sz. naptárai már bizonyos újítást, illetőleg fejlődést mutatnak föl, bár a XV. sz. végéig mai értelemben vett naptárakról egyáltalán nem beszélhetünk. Ez időben a naptár csupán ünnep- és szentnapok, vagy más állami vagy egyházi szempontból fontos napok felsorolására szorítkozott, tehát egy tisztán kronológiai, a hónapnak hetek és napok szerinti megállapítása volt.⁵⁾ Ekkor kezdték ugyanis római minta szerint a hét egyes napjait betűkkel jelölni (pl. a, b, stb.), míg a hónap napjainak számolása 1-től—31 v. 30-ig terjedt. A hét napjainak határozott nevekké való ellátása (Montag, stb) csak a XVI. századtól kezdve szokásos.⁶⁾ A kereszténységnek a rómaiaktól átvett naptárt természetesen a keresztény vallási szokásokhoz kellett hozzáidomítania s e célból különböző megjelölésekhez fordultak. Így keletkezett mindenekelőtt a vasárnapi betű és a napkör. Ha pl. valamely év napjait január 1-jével kezdve sorban az a, b, c, d, e, f és g betűkkel jelöljük meg, akkor ugyanahhoz a betűhöz a hét ugyanazon napja is tartozik, a vasárnapokra tehát az egész évben ugyanaz a betű esik. Mivel a közönséges év ugyanazon nappal végződik, mint amilyennel kezdődik, azért a vasárnapi betű évről-évre egy hellyel visszamegy. A szökőévek azonban ezt a rendet megbontanák, mert azoknál két hellyel megy előre. Hogy ez meg ne történjék, a szökőévben febr. 24-ének és 25-ének ugyanazt a betűt adjuk, miáltal a szökőéveknek két vasárnapi betűjük van, az egyik febr. 24-e előtt érvényes, a másik utána. A vasárnapi betűk sorrendje ezek szerint 28 éven-

⁴⁾ Lechner, Anton: Mittelalterliche Kirchenfeste und Kalendarien. Freiburg in Br. 1891. Einl.

⁵⁾ Adleff: i. m. 17. l.

⁶⁾ Bohatta, Hanns: Einführung in die Buchkunde. Wien, 1928. 255. l.

kint ismétlődik és ez a napkör, melynek első évüül a Krisztus előtti 9. évet vették.⁷⁾

A XV. sz. azonban még más okból is fontos a naptárirodalmat illetőleg. E században már egész sereg nyomtatott naptár jelenik meg. A legelső nyomtatott német naptár 1439-ben készült. Készítője *Johannes de Gamundia* (Hans von Schwäbisch Gmund), a bécsi egyetemen a matematikának híres tanára († 1442).⁸⁾ E naptár két nagy fólió fatáblára került. Most a berlini királyi könyvtárban őrzik. Időrendben a másodikat Augsburgban adták ki 1470-ben. Ezt követte két más augsburgi naptár 1481-re és 1483-ra.

Fordulópontot jelent a naptárirodalomban *Regiomontanus*-nak 1474-ben kiadott német naptára. Ez naptárát kvartalakú fatáblákra metszette. Naptárában egynehány utasítás is van a naptárkészítésre vonatkozólag. Néhány példánya ma is megtalálható a müncheni, berlini és brüsszeli királyi könyvtárakban.⁹⁾ Ezen naptár megjelenésétől kezdve beszélhetünk igazán egy, a kialakulás küszöbén álló naptárirodalomról. Igazi naptárirodalom azonban csak a Gergely-féle naptár megjelenése óta van (1582). *Regiomontanus* ugyanis a szoros értelemben vett naptárhoz egy astronomiai függeléket csatolt, melyben a nap, hold s bolygók járását, a nap- és holdfogyatkozásokat stb-t tárgyalta. E szerint a naptár két részből áll, az első a tulajdonképeni naptár s a másik a „Prognostikon“, a „Practica“. E forma lett irányadó a könyvnyomtatás feltalálása után hatalmasan nekilendülő naptárirodalomban.¹⁰⁾

Regiomontanus e híres naptárát követi a *Pflaum* Jakab szerkesztésében 1476-ban megjelenő ulmi naptár, majd 1483-ban egy strassburgi s 1595-ben egy erfurti naptár. Mindezen naptárak örök (immerwährend) naptárak voltak. A legelső egy évre szóló naptárt *Peypus* adta ki Nürnbergben 1513-ban. A „Kalendar-praktik“ alkotja e naptárak középpontját; hosszú, részletes gyakorlati utasításokat adnak arra vonatkozólag, hogy hogyan s mily időben kell ezt, meg azt elvetni, learatni, fát vágni, eret vágatni stb. Majd az égi jelekből a leghajmeresztőbb jóslásokat kockáztatják meg az időjárásra vonatkozólag. Mindezek hűen visszatükrözik a kor összes kronológiai és astronomiai ismereteit. Még a XVIII. sz. kalendáriumaiban is megtaláljuk e tudálékoskodást s csak a XVIII. sz. vége felé ismerik fel Német-

⁷⁾ V. ö. Kopallik, Josef: Vorlesungen über die Chronologie des Mittelalters. Wien, 1885. 69. l.

⁸⁾ V. ö. Klug, Rud.: Der Astronom Joh. von Gmunden und sein Kalender. Linz, 1912. 3—13. l.

⁹⁾ Bohatta: i. m. 252—254 l.; továbbá helyes összefoglalást ad: Pierers Konversations-lexikon i. kiadás 7. k. 1581. l.; Meyers: Konversations-lexikon, Leipzig, 1898. 9. k. 385. l.

¹⁰⁾ Adleff: i. m. 10. l.

országban, hogy a naptár tulajdonképpen a legalkalmasabb eszköz arra, hogy az általánosan hasznos ismereteket közöljék az egyszerű néppel. S mivel nem pusztán az időt jelezte már a naptár, hanem az évi újdonságok sorából is közölt egyet-mást, azért szívesen vásárolta a nép.

Nagy közkedveltségnek örvendtek a XVI. században az úgynevezett *történeti naptárak* (calendarium historicum) is. Ezekben külön e célra egyes lapok voltak, melyekre a hónap napjainak megfelelően az egyes történelmi eseményeket jegyezték fel visszamenőleg sokszor a rég elmúlt időkbe is. Majd a *Schreibkalender* üti fel a fejét s lesz a nép kedveltje. Schreibkalendernek azért nevezik, mert vagy az említett lapnak egy része nyomatlanul maradt, vagy egész üres lapot mellékeltek minden hónap mellé, hogy a naptárak birtokosai az egyidőben történő eseményeket kényelmesen feljegyezhessek. Ez utóbbiból fejlődik ki lassankint a XVIII. század vége felé a Volkskalender, amely, miután mindig több és több helyet enged a napi eseményeknek, háborús híreknek, találmányoknak, felfedezéseknek, a postajáratoknak s különösen a vásári jegyzéknek, mint elévült újság a széles néprétegeknek legfontosabb olvasmánya s az egyetlen összekötő kapcsa a világ eseményeivel.¹¹⁾ Így alakul ki lassankint a XVIII. sz. vége felé és a XIX. sz. elején egy formális naptárírodalom, mely a korszükségletnek megfelelően a legkülönbefébb típusú naptárakat (Hauskalender, Wirtschaftskalender, National-, Hof- und Staatskalender, Genealogiekalender) hozza létre.

A középkorban, amikor a naptárnak mai alakja nem volt használatban, komplikáltabb időszámítás volt elterjedve. Ennek kétféle formája volt. Az egyik ma is szerepel a breviumokban és a missalékban, a másik a csizióianus.¹²⁾ A krónikások még a középkor utolsó századában is az ünnepek s szentek nevenapjai után állapították meg az időpontot.¹³⁾ Hogy az ünnepeket könnyebben megjegyezhessek, a legfontosabb napokat hónapok szerint latin versekbe szedték össze, melyeket a kezdő szavakról Cizio Janus-nak neveztek. Ennek legismeretebb formája:

„Cisio Janus Epy sibi vendicat oc feli mar an
Prisca fab ag vincen pau pol car nobile lumen“

E szótagszámláló csizió mellett volt olyan is, ahol a szavak számbeli sorrendje adta meg a kívánt ünnep dátumát. Ilyfajta csizió bizonyos fejlődést mutat s könnyebbé tette annak betanulását. A legelső csizió a XIII. sz. első negyedében jelent meg.¹⁴⁾

¹¹⁾ Hofstaetter und Peters: i. m. 606. I. V. ö. Adleff: i. m. 26. I.

¹²⁾ Melegdi János: A legrégebb magyar csizió. M. Ny. 1918. 134. I.

¹³⁾ Weidenbach: Calendarium Historico christianum medii et novi aevi. Regensburg, 1855. VII. I.

¹⁴⁾ V. ö. H. Bohatta: i. m. 250—52. I. L. erre vonatkozólag: Heinrich Gusztáv kiváló cikkei a csiziók történetéről. Egy. Phil. Közl. 1879—80. III.—IV. évf.

Mielőtt dolgozatunk szorosabb tárgyára, a hazai német naptárirodalomra rátérnénk, röviden azon kísérleteket ismertetjük, melyek a Gergely-féle naptárreformot megelőzték és követték.

A kereszténységtől átvett Julián-féle időszámítás nem felelt meg egészen a napév időtartamának, hanem kb. 11 perc 14 másodperccel hosszabb volt. E különbségnek természetes következménye az volt, hogy az igazi idő a naptári időt folyton megelőzte. A különbség minden 128 évben egy napot tett ki.¹⁵⁾ Idővel észrevették ezt, úgy hogy már a XIII. sz.-ban különböző reformtervezetekkel járultak a Szentszék elé. A tudós bíboros *Pierre d'Ailly* és *Cusanus Miklós* már a konstanzi és baseli zsinaton igyekeztek e bajon segíteni. IV. *Sixtus* pápa hajlandóknak mutatkozott a naptárreformra s e célból 1474-ben Rómába hívatta a híres *Regiomontanust*, de sajnos a híres tudós hirtelen halála (1476) miatt e terv is megghiúsult.¹⁶⁾ Az ötödik lateráni, valamint a trienti zsinat is foglalkozott e nehéz kérdéssel, de eredménytelenül. Végül XIII. *Gergely* pápa törekedett arra, hogy megoldódjék e kérdés. Ezért egy tudós bizottságot nevezett ki e kérdés tanulmányozására és elfogadta a kálábriai csillagásznak, a tudós *Lilius Alajosnak* a tervét. Ezt 1577-ben szétküldte az uralkodóknak és Európa összes híresebb egyetemeinek (Páris, Bécs, Köln, Pádva, Löwen stb.) hozzájárulás végett.¹⁷⁾ Az erre adott válaszokban a kath. uralkodók örömmel csatlakoztak a tervhez s miután a legnagyobb körültekintéssel s lelkiismeretességgel megvitatták e kérdést, a pápa 1582-ben „*Inter gravissimas*” kezdetű bullával kihirdette és rendezte a keresztény naptárt.¹⁸⁾ Az új naptárt a pápa tiszteletére Gergely-féle naptárnak nevezték el, valószínűleg a Jul. Caesar által bevezetett julianusi naptár mintájára. Új irányúnak is mondták a juliánusival szemben. Erre vezetendők vissza a hazai német naptárirodalomban előforduló címmegjelölések „*neuer und alter*” v. csak „*neuer Kalender* (ill. *Almanach*)”.

A katolikus országokban az új naptárt hamarosan minden nehézség nélkül elfogadták. Nem így a protestánsok és a keleti szakadárok. Ellenkezésüknek alapja részint az volt, hogy a pápai bulla nem tartalmazta az új időszámításnak semmiféle tudományos bizonyítását, másrészt pedig nem volt eléggé előkészítve annak behozatala s így nagyon alkalmas volt a protestáns államok érzékenységének felkeltésére.¹⁹⁾ Támadásaikra

¹⁵⁾ Kopallik : i. m. 3—4. l.

¹⁶⁾ Pastor, Ludw. : *Geschichte der Päpste*. Freiburg i. Br. 1923. IX. k. 206. l.

¹⁷⁾ Kopallik : i. m. 4. l.

¹⁸⁾ Bohatta : i. m. 255. l. V. ö. Wislicenus : i. m. 18—19. l.

¹⁹⁾ Tóth László : *Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban*. Turul, 1927. évf.

az egész reform lelke, *Clavius* jezsuita tudós felelt tudományosan.

Magyarországon 1583-ban hirdették ki az új naptár életbélését. Mint általában a protestáns államokban, a hazai protestánsok is bizonyos idegenkedéssel fogadták a pápától kändülő reformot. A protestáns Németországban például az „ausgebesserte Kalender“-t egészben csak 1775-ben, Nagy Frigyes közbelépésére fogadták el.²⁰⁾ Nálunk különösen a szepesi protestánsok küzdöttek ellene és csak 1588-ban fogadták el, de nem a maguk jószántából vagy a pápa iránti engedelmességből, hanem egyedül királyi öhajra.²¹⁾ Erdélyben 1590-ben vezették be az új naptárt. Mindezek ellenére a hazai protestánsok egészen 1623-ig használják a régi naptárt. Ezt bizonyítja Frölich Dávid is 1624-re szóló naptárában, ahol a reformról a következőképen emlékezik meg: „Wir wollen von der loeblichen Kirchen Ordnung dissfalls nicht schreiten, sondern dieselbe in billiger Observantz behalten. Fahren derohalben nun das ingehende 24. J. an . . . nach dem nu mehr gebräuchlichen gregorianischen Calendar.“²²⁾ A töröktől megszállott vidéken Pécs körül nemcsak a protestánsok használják a régi naptárt, hanem a katolikusok is, akik e miatt veteristáknak nevezték magukat. Ez történik 1611-ig, amikor is a jezsuitáknak sikerült őket letörni. Így lett végül egységes naptára az országnak, leszámítva a szakadókat.²³⁾

* * *

Amint a bevezetésben a naptárirodalom fejlődését figyelemmel kísértük, azt láttuk, hogy a XV. sz. végéig mai értelemben vett naptárakról egyáltalában nem szólhatunk s hogy csak a *Gergely-féle* naptárreform óta (1582) beszélhetünk igazán naptárirodalomról. Az alapot a további fejlődésre *Regiomontanus* naptára (1474) adta s így bátran kimondhatjuk, hogy a mai értelemben vett naptárak *Németországból* származnak. A könyvnyomtatás feltalálása nagymértékben elősegítette az irodalmi termékeknek nagyban való s gyakori előállítását és megkönnyítette elterjesztésüket, úgyhogy a XVI. sz. minden művelt népnek meghozta az évi kalendáriumot. Németországban a *történeti naptárak* (*calendarium historicum*) közül, melyek nálunk is nagyon elterjedtek és a hazai naptárirodalom kezdeteire oly nagy befolyással voltak (l. Frölichnél), nagy közkedveltségben állottak a XVI. sz.-ban az *Eber-féle* történeti naptárak.¹⁾ Ezeket

²⁰⁾ Thommen, Rud.: Unser Kalender. Hamburg, 1889. 37. l.

²¹⁾ Knauz Nándor: Kortan. Budapest, 1876. 37. l. V. ö. Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. Budapest, 1922.

²²⁾ Kalender auf d. J. 1624. Kap. III.

²³⁾ Knauz Nándor: A Veteristák. Századok, 1869. évf. 310. l.

¹⁾ *Calendarium Historicum conscriptum a Paulo Ebero Kitthingensi. Vitebergae Excusum Typis (v. i. officina) haeredum Georgii Rhaun. V. ö. Adleff: i. m. 26. l. Továbbá Pukánszky Béla: Die Anfänge der deutschen Kalenderliteratur in Ungarn. DUHBI. I. évf. 16. l.*

a Kissingenből származó, 1569-ben Wittenbergben mint superintendens elhalt Eber Pál adta ki.

Csak a szomszédos császárvárosnak, Bécsnek naptárirodalmi fejlődését vázoljuk, mivel ez tette a legközvetlenebb és legnagyobb hatást hazai naptárirodalmunkra. Így is, ha Ausztriának és Bécsnek összes naptárárkészítőit (Kalenderschmied) fel akarnók sorolni, az összes említésre méltó humanisták neveit fel kellene venni.²⁾ Bécs nagyarányú naptárirodalmának titka az egyetemi tanári karban rejlett. Elsőnek említjük itt a tanárok közül *Joh. von Gmunden*-t³⁾, aki — mint fentebb már említettük — a naptárárkészítés alapját veti meg, továbbá ennek tanítványát, *Peuerbach Györgyöt* (1423—61) és *Regiomontanust*. Lassankint szokássá válik, hogy az egyetem matematika tanárai évenként „Ephemerides”⁴⁾ „Prognosticon”, „Almanach”, „Calendarium” címmel naptárakat vagy csillagászati könyveket adnak ki. Így találunk még a XV. sz. végéről két bécsi naptárt (1496 és 1497-re), melyek *Winterburg János* műhelyében készültek. *Tanstetter* naptárai 1509-ben kerülnek forgalomba.⁵⁾ Latin nyelven adott ki naptárakat és „Practic”-ákat *Reisacher Bertalan* (1555—1574-ig). Naptárai közül eddig csak kettőt sikerült felfedezni (az 1557-re és az 1575-re szólót).⁶⁾ A legelső „Wiener Schreibkalender”-t *Fabricius* adta ki 1580-ban.⁷⁾

Híres naptárárkészítő volt még a XVI. sz.-ban a bécsi skót bencések organistája, *Rasch János* is, ki tudományát „die Kunst publice auff der hohen Schuell von ordinariis Professoribus” sajátította el. „New Calender”-ében 1584-re határozottan mind csillagászati, mind politikai szempontból a naptárreform mellé áll.⁸⁾ — Ha e naptárak tartalmát végig vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a csillagászati és politikai prognózisok, a különféle higienikus rendeletek, parasztszabályok stb. alkotják főanyagukat.

Az említetteken kívül még nagyon sok osztrák, illetőleg bécsi kalendáriumot sorol fel Mayer idézett munkája a XVI.

²⁾ Nagl—Zeidler: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Wien, 1914. II. 557. l.

³⁾ V. ö. Klug: i. m. 13—14. l.

⁴⁾ A csillagászatban ephemerides alatt az égitestek naponkinti állásának előre kiszámítását kell értenünk.

⁵⁾ Címüket l. Mayer. A.: *Wiens Buchdruckergeschichte* (1482—1882). Wien, I. k. 1887. 97. l.

⁶⁾ Mayer: i. m. I. k. 79. l. E két példány megvan a bécsi állami könyvtárban.

⁷⁾ Mayer: i. k. 121—22. l. Megtalálhatók a bécsi városi ktárban.

⁸⁾ 1583-ra szóló naptárának címe: „Calender, mit kurtzer Practic und fürnembsten Messen oder Märcktagen in Teutschland und Oesterreich, gest. auff d. J. MDLXXXIII. durch J. Rasch.” Úgy látszik, e kalendárium hozzá először a későbbi naptárakban nélkülözhetetlen vásári jegyzéket. V. ö. Mayer: I. k. 118. l. és Wagner K.: *Der Krakauer Schreibkalender, ein Kulturspiegel dreier Jahrhunderte*. Wien, 1929. IV. l.

századra vonatkozólag. Mivel azonban ezek a hazai német naptáirodalomra még nem tettek hatást, (nálunk csak 1623-ban indul meg igazán az irodalomnak ez ága), figyelmen kívül hagyhatjuk. Fontos ránk nézve a bécsi „Krakauer Schreibkalender,” részint mivel ez a XVI. sz. végén indul meg és még ma is él, részint mert ennek hatását a hazai német kalendáriumokban állandóan figyelemmel kísérhetjük. Hogy a „Krakauer Schreibkalender” volt Bécsnek leghíresebb naptára, mutatja az a tény is, hogy már korán (1618) utánózták és hogy a legtekinélyesebb bécsi nyomdászok állandóan azon fáradoztak, hogy e naptár kiadását maguknak megszerezzék.

E naptár első bécsi kiadója *Cosmerovius* (1606–74) volt. Lengyel származású és a krakói jezsuitáknál végezte tanulmányait. Bécsbe költözködve is megtartotta krakói összeköttetéseit és a krakói egyetemnek matematika tanáraival, *Zorawsky*-val, *Goschumiowsky*-val, készíttette el naptárait. Ép ezért nevezte el kalendáriumát is Krakó városáról; nem mintha Krakóban magában lett volna ilyen című naptár. *Cosmerovius* fiának, *Kristóf János*-nak 1685-ben bekövetkezett halála után a naptár *Voigt* kezébe kerül, kinek utódai 1738-ig kiadói a naptárnak. Ekkor *Heyinger* veszi át a nyomdát és a „Krakauer Schreibkalender”-rel együtt más naptárakat is ad ki. A „Krakauer Schreibkalender”-t ő is krakói tanárokkal csináltatja (*Morawisky* Mátéval 1738–1753-ig és végül mint utolsó krakói tudóssal, *Viennowitz Józseffel* 1756-ig).⁹⁾ 1754-ben a nálunk is híres *Trattner*, illetőleg annak üzletvezetője, *Ueberreuter* szerezte meg e naptár kiadásának privilegiumát. 1866-ban újból gazdát cserél e nagyarányú és híres nyomda s átveszi a mostani birtokosnak egyik elődje, *Salzer* Máté, kinek utódainál most is megjelenik a háromszázados multra visszatekintő „Krakauer Schreibkalender”.¹⁰⁾

Ha e naptárakat átnézzük, azt tapasztaljuk, hogy a naptár címét és külső kiállítását illetőleg bizonyos szívós egyformaságot mutatnak. Nézzük pl. az 1668-ra szóló évfolyam címlapját: „Crackawer Schreib Calender auf d. J. Chr. MDCLXVIII. Welches ist . . . das 417. Schaltjahr. Auf die Königreich Ungarn . . . Oesterreich und andere . . . Länder gestellt durch M. Nicol. Zorawsky, philosophiae et . . . Doct. . . . und der Universität zu Crakaw Professorem.” E címet követi egy csillagásznak fametszetes portréja egykorú ruhában, kezében földgömbbel.¹¹⁾ A barokk kor követelte izlésnek enged, amidőn hosszú lélekzetű címeiben egyszerűsre a naptár tartalmát is közli és díszes keretet ad a címlapnak. Rendszerint így ismerteti tartalmát: „. . . Worinnen mit best möglichster Gewissenheit zu Diensten der Kaiserl.

⁹⁾ Wagner; i. m. V–VI. l.

¹⁰⁾ Wagner; i. m. i. h.

¹¹⁾ V. ö. Tyrnauer Schreibkalender! (Lásd alább!)

Hof-Staat die Continuation der Alt-und Neuer Oesterreichischen Historie, auch Wienerischen Kirchenfesten . . . nebst noch anderen sehr lustigen Geschichten und Gedichten enthalten sind“ (1738). Természetesen a tartalmi fejlődéssel a tartalmat jelző adatok is mások lesznek. Ma a címe nagyon szerény, tartalma azonban annál gazdagabb.

Később a „Crackawer Schreib Kalender“ mind címében, külső kiállításában, mind tartalmilag nagy átalakuláson ment át. A XVII. században eleget igyekszik tenni a nép kívánságának és kielégíti annak babonás hitét. Így hű képét adja a kornak és ebben nem tér el a kor többi naptáraitól. Beosztása is megfelel az eddig ismertetett Schreibkalendernek. Üres lapokat hoz minden egyes hónapnak naptára mellett a különféle napi események feljegyzésére, majd valamely földi hatalmasnak ajánlja naptárát. Ezután következik a tulajdonképeni kalendárium; itt felsorolja az aranyszámot, a vasárnap betűt stb. s ezek jelentőségét a naptár második részében részletesen magyarázza. Majd megmagyarázza a naptárában előforduló különféle jeleket (a kereszt azt jelenti: jó az érvágás stb.) A tulajdonképeni naptárt az „Unterrichtungen“ zárják be, melyek az égi jeleket magyarázzák az emberre tett hatásukban.¹²⁾

A kalendárium második részét alkotja az „Astrologische Prognosticon“. Ebben jóslja meg az égi jelek állásából a jövő év időjárását, politikai eseményeit, az egészségi állapotot, a termést stb.-t. A vásári jegyzék zárja be a második részt. Ez kb. minden naptár tartalma, amely a XVIII. sz. első negyedéig csak úgy hemzseg a legsötétebb babonától. Ezért nevezi Wagner e kor kalendáriumait az ősi népbabona utolsó mentsvárainak (letzte Zufluchtstätte uralten Volksaberglaubens).¹³⁾ Hogy e különféle szabályok közül főként a „Bauernregeln“ (paraszt-szabályok) hatoltak be a nép közé legjobban, csak természetes, hiszen ezek jórésze ősi tapasztalatokból ered és könnyen emlékezetben tartható, egyrészt, mivel az egyes szabályok közmondásszerűek voltak, másrészt rimpárokban foglaltattak össze.

A babonának ez általános és mélyen gyökerező elterjedése mellett nem csoda, hogy a kor egyes szatirikusai (Abraham a S. Clara) hatalmasan támadják a folyton szaporodó naptárkészítőket és kiadókat. 1754-ben már az állami cenzura is eltiltja a babonás higiénikus szabályok közlését.¹⁴⁾

Miután 1754-ben Ueberreuter György veszi át a „Krakauer Schreibkalender“ kiadását, nagy változás állott be a bécsi naptárirodalomban. Már első évfolyama is sejteti e változást. Mária Terézia jó állampolgárokat akart. Ennek következtében a hiva-

¹²⁾ V. ö. Wagner: i. m. VIII. l.

¹³⁾ Wagner: i. m. VIII. l.

¹⁴⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIV. l. és Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Budapest, 1928. 33. l.

talokat megszorította a kormányzás egész vonalán. Mindezek feltüntetésére s kihirdetésére szolgáltak a naptárak, melyeknek tartalma ezzel jelentékenyen megváltozott. Eleinte pótolják a különféle sematizmusokat is. Majd különféle, hasznos gazdasági, kereskedelmi utasításokkal kedveskednek olvasóiknak. A krónika helyébe hosszabb földrajzi, történeti cikkek, királyok életrajza lép. Szerepelnek e naptárakban jogi, vadászati kérdések is.¹⁵⁾ Általában kezd kifejlődni a mai értelemben vett naptár és annak különféle ágazata (Hauskal., Landwirtschaftsk., Staatsk. stb.)

Mindezen fejlődésnek hatékony eredményét — mint látni fogjuk — erősen tapasztalhatjuk a hazai német naptáriradalomban, különösen a szomszédos Pozsony és Nagyszombat naptáraiban.

¹⁵⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIV—XVI. l.

I.

A hazai naptárirodalom első nyomai (magyar és német nyelven).

A magyar nyelvű naptárirodalom első nyomai visszanyúl-
nak még a XV. századba. Mátray Gábor „A magyar naptá-
rakról” szóló értekezésében azt mondja, hogy a XV. századból
csak két magyar nyelvű kalendáriumot ismer. E naptárak kézirat-
ban vannak meg. Az egyiket Hensel György írta 1466-ban; a
másik, véleménye szerint, még a XV. század elején íródott.¹⁾ A
következő feltalált naptárt Slovácius Péter, krakói asztrológus
készítette latin nyelven. E naptárt Pecchi Lukach fordította le
magyarra s Nagyszombatban adták ki 1579-ben, kis nyolcad-
rét alakban. Úgy látszik, ez az első nyomtatott magyar nyelvű kalen-
dárium.²⁾ Ezeken kívül még két, a XVI. század utolsó évtize-
deiben ugyancsak Nagyszombatban megjelent magyar naptárról
van tudomásunk.³⁾

A XVII. századbéli magyar nyelvű kalendáriumok többnyire
mind nyolcad és tizenhatodréti naptárak. Ezek összesen tizen-
három helyen jelentek meg. E városok a következők: Bártfa,
Bécs, Csepreg, Debrecen, Károlyfejérvár, Keresztúr, Kolozsvár,
Lőcse, Nagyszombat, Nagyvárad, Pápa, Tejfalú és Zsolna. Az
1619-ben Debrecenben megjelent „Kalendárium” már hozza a
„Sokadalmok”(= vásárok) jegyzékét. A század elején a követ-
kező magyar nyelvű naptárak jelentek meg: Keresztúron 1611-
ben, Debrecenben 1619-ben és 1621-ben, Bártfán 1621-ben. Az
első lőcsei magyar naptár 1626-ra jelent meg. 1640-től alig ta-
lálkozunk egy évvel, amelyben magyar kalendáriumok nem
jelentek volna meg.⁴⁾

Ezen magyar nyelvű naptárirodalmunkkal szemben nem
 nagyon marad el hazai német kalendáriumirodalmunk, bár a

¹⁾ Mátray Gábor: A magyar naptárakról. Új Magyar Múzeum, Pest,
1853. évfolyam, II. kötet 178—179. l.

²⁾ Mátray: i. m. 182. l.

³⁾ A két naptár csak töredékekben maradt ránk és a pannonhalmi
főkönyvtárban található meg.

⁴⁾ V. ö. Mátray: i. m. 183—88. l.

XV. és XVI. század első feléből semmiféle biztos adatot sem tudunk felmutatni, hogy hazai német szerző németiségünk számára naptárt készített volna. Ez a körülmény azonban még nem mondja azt, hogy hazai németiségünk egyáltalán nem olvasott kalendáriumokat. Az első naptárak, melyek német városainkban közkezen forogtak, kétségkívül Németországból importált latinnyelvűek voltak. Ilyen naptárról emlékezik meg *Gallen János* kassai könyvkereskedőnek katalógusa 1583-ból, de ez még a címét sem hozza.⁵⁾ Nagy közkedveltségnek örvendtek mind a Szepeességen, mind Erdélyben a kissingeni illetőségű *Eber Pál* latinnyelvű történeti naptárai. A budapesti Nemzeti Múzeumban, valamint a szepesi és erdélyi könyvtárakban számos példányt őriznek az 1551–79 évekből. E feltalált Eber-féle naptárak szabadon hagyott lapjain sok írásbeli feljegyzés van, melyek a magyar történelemnek nem egy értékes és érdekes eseményét örökítik meg. Van olyan is köztük, amely *Báthory István* és *Kristóf* birtokában volt és sajátkezű feljegyzéseiket őrzi.⁶⁾

E latinnyelvű naptárak mellett azonban egész természetesen németnyelvűek is voltak forgalomban. A XVI. században a protestáns egyetemeket sűrűn látogató magyar ifjak könnyen magukkal hozhatták a korabeli németországi (salzburgi, augsburgi, nürnbergi, boroszlói) németnyelvű naptárakat is. A németországi naptáraknak ilyen tömeges behozatala mellett nem lett volna gazdaságos ilyennek itthon való kiadása. Jobban megértjük még e tényt, ha az új, Gergely-féle naptár (1582) behozatala által támadt sűrűlődasokat is figyelembe vesszük.⁷⁾

A hazai német naptáirodalom történetében már a XVI. században is találkozunk hazai német szerzők neveivel. *Kanyaró* valószínűnek tartja, hogy *Heltai* készített az erdélyi szászok számára német kalendáriumot, bár ezt nem lehet biztosan megállapítani.⁸⁾ E Heltai-féle naptárból azonban eddig egy példányt sem sikerült felfedezni. *Kanyaró* azonkívül azt is véli, hogy *Honterus* előbb adott ki német kalendáriumot Brassóban mint Heltai, bár ennek sem sikerült még semmiféle nyomát kimutatni.⁹⁾ *Pukánsz-*

⁵⁾ Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. 211. l., továbbá ugyanaz: Die Anfänge der deutschen Kalenderliteratur in Ungarn. Deutsch-ungarische Heimatsblätter Budapest, 1929. I. évf. 16. l.

⁶⁾ Adleff: i. m. 28. l., továbbá Jakab Elek: A kalendáriumokról történeti és politikai tekintetben. (Értekezések a Történettudományok köréből IX.) Budapest, 1881. 20–21. l.

⁷⁾ Pukánszky: i. m. 212. l.

⁸⁾ Kanyaró Ferenc: A legrégibb erdélyi magyar és szász kalendárium. Erdélyi Múzeum, 1898. évf. 59. l.

⁹⁾ Kanyaró: i. m. i. h.

ky szerint is állítólag Honterus volt az első, aki a hazai németiség számára szerkesztett volna latinnyelvű naptárt.¹⁰⁾ E naptár címe: „Calendarium cum annexo Chronico Transilvanico”. Adleff jól megalapozott adatokkal kétségbe vonja, hogy valaha is létezett volna egy Honterus-féle kalendárium. Álláspontja szerint itt bizonyos fogalomzavarról van szó, s azonosnak tartja ezt az állítólagos naptárt valamely brassói falikronikával. Tény az, hogy az idézett címen kívül semmi mást nem tudunk róla.¹¹⁾

Német naptárirodalmunk igazi megalapítója a XVI. század vége felé a bárthai származású *Henisch György* (1549–1618). Német naptárai különösen szűkebb hazájában, a Szepességen örvendtek nagy közkedveltségnek. Címük: „Alter und Newer Schreybkalender, auff das Jar: MDLXXXV. Gestellt: Durch Georgium Henischium der Artzney Doktorem und professorem Mathematicum zu Augspurg. Gedruckt zu Augspurg durch Michael Manger.” Ezen naptáraiban, mint a címe is mutatja, tekintettel volt az új és régi időszámításra. Naptárai csak 1585-re és 1597-re jelentek meg. Henisch adott ki „Practica”-kat is, melyekben a csillagokhoz és más égi jelenségekhez magyarázatokat fűzött. A „Practica”-k is Augsburgban jelentek meg a következő évekre: 1592, 1596–97, 1600, 1604, 1606–7, 1612 és 1615.¹²⁾

Ezen „Practica”-hoz hasonló csillagjós-könyvvel találkozunk 1588-ban is („Fröliche Practick auff das Jar 1588 . . . gestellet, durch Theodorum Rhelasum Hebscadensem . . . Gedruckt zu Clausenburg in Sibenburgen.”) A könyv szerzőjéről, aki magát *Theodorus Rhelasus*nak nevezi, de aki alatt *Hasler János* rejtőzik, mást nem tudunk.¹³⁾ A legrégebb erdélyi százsz naptár 1612-re jelent meg Nagyszebenben. Címe: „*Allmanach auff das J . . . 1612. Hermannstadt, druckte Paul Wolff*”. E naptár erősen emlékeztet idegen mintára, bár alakját és tartalmát tekintve nagyon hasonlít a Kolozsvárott megjelent magyar naptárakra. Ugyancsak a következő évre, 1613-ra is megjelent e naptár.¹⁴⁾ A sziléziai *Hancken Bálint*, Seyferstorf papja is adott ki 1619-re egy német naptárt Nagyszebenben.¹⁵⁾

Az eddigiekben az egész Magyarország területén megjelent naptárakat kísértük figyelemmel. A továbbiakban Erdélynek német naptárirodalmát figyelmen kívül hagyjuk, mivel Adleff idézett munkájában a tárgyat kimerítően feldolgozta.

¹⁰⁾ Pukánszky: i. m. 212. l.

¹¹⁾ Adleff: i. m. 29–31. l.

¹²⁾ Henisch naptárából csak egy csonka példány található Magyarországon, a budapesti egyetemi könyvtárban. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár III. a. kötet 304. l.

¹³⁾ Pukánszky: i. m. 213. l.

¹⁴⁾ Kanyaró: i. m. 59. l.

¹⁵⁾ V. ö. Adleff: i. m. függelékét.

II.

A német naptárirodalom Felsőmagyarországon (1623—1740).

1.) Felsőmagyarország gazdasági és szellemi élete Mária Teréziáig.

Az felsőmagyarországi városok kultúrviszonyai Magyarország szellemi életében mindig jelentékenyek voltak. A műveltséget nagyban elősegítette e városoknak kedvező földrajzi fekvése, melyhez még más körülmények is hozzájárultak. A magyar kultúrtörténelemben elfoglalt szerepüket főleg annak köszönhetik, hogy e városok kiestek a törökhódítás területéből. A törökök nem pusztították e városokat, lakosaikat nem fosztogatták. Így nem zavarta meg fejlődésüket semmiféle háborús és más nyugtalan zavargás. Másrészt pedig a 13 szepesi városnak elzálogosításával a Kárpátok csúcsai megszűnnek elválasztó falak lenni a szomszédos Lengyelországgal szemben. S ha előbb élénk volt a kereskedelem a két ország között, ezt a XVI—XVII. sz.-ban is erősen felkarolták. Lőcse volt mintegy a középpontja a Lengyelországba vezető utaknak. Itt vizsgálták meg a külföldre szállított árukat s viszont itt vámolták meg az onnan hozott árukat. Itt szálltak meg és cserélték ki áruikat a kereskedők.¹⁾

E korban kezdődik a Szepesség fénykora. Az említett kereskedelmi forgalom következtében a lakosság meggazdagodott, de gyarapodott számban is. A töröktől elfoglalt területekről ugyanis ide menekült a lakosság nagy része. Ez a körülmény is hozzájárult az ipar és kereskedelem élénkítéséhez. A szepesi városok gazdagsága különben már a XV. sz.-ban ismeretes, amit azzal is magyarázhatunk, hogy a lakosság nagyon egyszerűen élt és közmondásszerűen takarékos volt, továbbá annak, hogy az ipart, kereskedelmet, a gazdasági élet minden ágát felkarolta s a legnehezebb munkától sem riadt

¹⁾ Demkó Kálmán: Lőcse levéltárának Lengyelországra vonatkozó irományai a XVI. sz.-ból. Századok. 1883. 453—57. l.

visszá.²⁾ Így mérhetetlen vagyont gyűjtöttek maguknak főleg egyes családok, mint például Szepesbélán a *Quendel* család, mely a 13 szepesi várost meg akarta vásárolni a koronától.³⁾ A városok fellendülésében sok köszönhető a céhek azon előírásainak, melyek szerint mesterekké csak azok lehetnek, kik legalább három esztendő tölthetnek idegenben. Így történhetett meg, hogy, mivel a lakosok legnagyobb része iparos s kereskedő volt, alig volt valamirevaló polgára e városoknak, aki világot ne látott volna.⁴⁾

Igy németországi tartózkodásuk alatt ismerkedtek meg azokkal az új szellemi s vallási áramlatokkal is, melyek a birodalmat Luther fellépése óta állandóan feszültségben tartották. Az új tant magukkal hozták s ez nagy hatást ért el németiségünk további kulturális fejlődésében, mivel a német protestáns egyetemeket látogató magyarországi német diákok lelkesedtek az új tanért és hamarosan elterjesztették nálunk is.⁵⁾ A reformáció szellemében átalakított birodalmi iskolák ekkor mutatják legnagyobb hatásukat hazai iskoláink történetében. E diákok nagy szószólói itthon az új iskolai reformnak is, s így értjük meg, hogy a legelső hazai protestáns gyülekezeteken az iskolaügy állandóan napirenden van. Kedvesen fogadják és nagy anyagi áldozatokkal sietnek segítségére. Így egymásután számos iskolát állíthatnak.⁶⁾ Bártnán már a XVI. század első felében élénk szellemi életet tapasztalunk, hol *Stöckel* Lénárd 1539-ben német minta után építette és rendezte be az új iskolát.⁷⁾ E várost követik Felsőmagyarország más városai is (*Lőcse, Kassa, Rozsnyó, Késmárk* stb.) az iskolaügy körül. Így lesznek e városok hazánk szellemi életének középpontjai s ezek révén kapcsolódik mindjobban bele a szomszédos Szilézia irodalmi életébe. Miután Szilézia a német irodalmi élet egyik legjelentékenyebb területe lett, szellemi fellendülésével még fokozottabb mértékben irányítja a Szepesség német irodalmi törekvéseit, mint eddig.⁸⁾ De értékbeli kiemelkedéseket alig találunk az alkalmi beszédek és költemények végtelen tömegében. A szepesi irodalmi élet ezen a vágányon marad egészen a XIX. század kezdetéig.⁹⁾

²⁾ Weber Samu: Adalékok a 13 város történetéhez. Századok, 1881. 587—91. I. V. ö. Sváby Frigyes: A Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi város története. Lőcse, 1895.

³⁾ I. Melzer: Biographien berühmter Zipser, Kaschau und Leipzig, 1833. 10. l.

⁴⁾ Szilasi Klára: Stöckel Lénárd Zsuzsanna drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. sz.-ban. Budapest, 1918. N.Ph.D. XXII. 17. l.

⁵⁾ V. ö. Bruckner: i. m.

⁶⁾ Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban Bpest, 1873. 7. l.

⁷⁾ Frankl: i. m. 24. l.

⁸⁾ Pukánszky: i. m. 222. l.

⁹⁾ A szepesi irodalmi életre vonatkozó adatokat l. Pukánszky: i. m. 5—378. l.

Az irodalmi termékek alaphangulata vallásos, hiszen művelői rendszerint protestáns prédikátorok voltak. Az egyházi dalköltészeiben kitűnnek: *Klesch*, *Serpilius*, *Pilarik*. Némely költeményük formában és melódiában emlékeztet a népszerű egyházi énekekre. Majd különféle énekes könyveket adnak ki (Leutschauer Gesangbuch 1686, 1700 stb.). Szellemi mozgalmasságot jelent a Hoffmannswaldau-féle stílusban megírt alkalmi költemények egész tömege (pl. „Hochzeits-Reime“, halotti énekek).

Fontos tényező emellett a városi polgárság műveltségében a színjátszás is. Az iskolai színjáték első önálló ápolója Magyarországon a bártfai *Stöckel* Lénárd.¹⁰⁾ Az irodalomnak ez ágában is találunk több képviselőt a szepesi írók között (*Klesch*, *Michaelis*).¹¹⁾ Tudományos munkálkodásban sem maradnak hátra német íróink. Maga *Frölich* Dávid a matematikában tűnt ki, amiért is legfelsőbb engedéllyel a császári matematikus címet nyerte. Írt történeti dolgozatokat is (Der uralte deutsch Ungarische, Zipserische und Siebenbürgische Landsmann).¹²⁾ A tudomány terén szorgoskodott még *Spervogel* Konrád, *Hain* Gáspár stb.¹³⁾

Bár az említettek munkái legnagyobbbrészt Németországban jelentek meg, mégis a szepesi nyomdák fontos szerepet töltenek be e városok szellemi életében. *Scholtz* már 1578-ban alapít nyomdát Besztercebányán. Ugyanezen évben *Gutgesell* Dávid alapít egyet Lőcsén. 1625-ben alapítják a híres *Breuer* család még híresebb nyomdáját. Ez utóbbiban nyomták a legtöbb könyvet: így a Szepesség népies könyveit, a híres lőcsei kalendáriumot és almanachot.

2. *Frölich* Dávid és német naptárai, (1623—1649).

A fent rajzolt gazdasági és szellemi viszonyok közt virágzik fel a hazai német naptáirodalom, melynek a XVII. század, *Frölich* Dávid százada, igazi fénykora.

A hazai németiség népkönyvei a XVII. sz.-ban a kalendáriumok és almanachok voltak. Ezek hozták évenként mindazon hasznos tudnivalókat, melyekre az iparos és kereskedő polgárságnak a mindennapi életben szüksége volt. Mivel pedig sok ügyes-bajos dologban jó tanáccsal is szolgáltak, azért a legtöbb hazai könyvgyűjteményben jelentékeny helyet foglaltak el. Irodalmi jelentőségük még nagyon csekély; hiába keresünk

¹⁰⁾ L. Szilasi: i. m.

¹¹⁾ V. ö. Flórián Kata: A kassai német színészet története 1816-ig. N. Ph.D. XXXII. Budapest, 1927. Továbbá: Pukánszky: i. m. 345. l.

¹²⁾ V. ö. Weber Artur: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. NPhD. XIX. Budapest, 1916.

¹³⁾ Pukánszky: i. m. 352—353. l.

bennük költeményeket, meséket, elbeszéléseket, csupán jóslásokat és krónikaszerű feljegyzéseket tartalmaznak.¹⁾

Igazában Frölich Dávid indítja meg nálunk a német kalendáriumirodalom fénykorát, mely az első naptár megjelenésétől kezdve (1623) bő termést hozott és haláláig (1648) minden évben megjelent.²⁾

Frölich Dávid a császári matematikus, 1595-ben született Késmárkon. Atyja leibiczi iskolai igazgató volt. Középiskoláit szűkebb hazájában végezte el s mivel ez tudásvágyát nem elégítette ki, az Odera melletti *Frankfurtba* megy és beiratkozik az egyetemre. Itt sok ismeretet, egyetemes tudást szerzett, amiről naptáraiban levő történeti, de még inkább csillagászati és matematikai közleményei bőven tanuskodnak. Jól ismeri korának profán íróit, valamint a régibb és újabb egyházi írókat. Járatos Luther, Calvin, Melanchton, az egyházatyák, szt. Ágoston, aranyaszájú szt. János műveiben s általában a gazdag homiliairodalomban. Figyelmét nem kerülték ki Brant Sebestyén és Rolenhagen György sem. Az egyetem elvégzése után állandó összeköttetést tart fenn volt tanáraival, kiket sokszor meglátogatott.³⁾ Sokat utazgatott Németországban, Ausztriában és Erdélyben. Naptárainak első évfolyamait már tanulmányai közben írta meg. Ezekben, miként többi naptáraiban is, erősen érezhető a németországi protestáns hatás, különösen a már említett és a XVI. sz.-ban virágzásukat élő történeti naptárak gyakorolják rá a legnagyobb hatást. Az egyetem matematika tanárai, mint Origanus,⁴⁾ Ursinus,⁵⁾ szintén készítettek naptárakat (talán ők voltak egyszerűen a *calendarium historicum* össze-

¹⁾ Pukánszky: i. m. 373. l.

²⁾ Itt jegyezzük meg, hogy a budapesti Nemzeti M. könyvtárában ép azon naptárak találhatók, amelyek Frölich saját kéziratai voltak. Ezt bizonyítják a következő sorok, amelyek az első naptár első oldalain olvashatók: „Volumine isto continentur, signantes tempora fasti, (Calendaria vulgo vocamus) quos David Frölichius Kaesmarkiensis Soepusius, Vir utique doctus et patriae commodus, conscripsit ac typis vulgavit ab anno 1623, quo primum in lucem prodierunt, cum noster adhuc in academia Viadrina, studiorum causa ageret, ad annum usque 1640. Adservari interim volumen hoc fastorum vel ea propter dignum iudicamus, quod eodem illo exemplari Froelichius ipse uteretur, ac in margine sua manu eventus varios, res inprimis proprias, quamvis nonnusquam exiles satis, adnotaverit. Commendat se praeterea volumen nostrum, tum propter dedicationes, viris de patria bene meritis inscriptas; tum propter fragmenta dispersa, res Soepusii imo et patrias, quodammodo illustrantia.” E sajátkezű bejegyzéseket dolgozatunk folyamán többször is fel fogjuk használni.

³⁾ Az 1628-ra szóló naptárába ezeket jegyezte fel: „Altorfum vidi et professores salutavi.” *Herbstmonat*. Ha levelekben kereste fel őket, azt így jegyzi fel pl.: „Origano commisi literas” (Kal. 1626. okt. 3.) Ehhez hasonló feljegyzések sűrűen találhatók e naptárakban.

⁴⁾ V. ö. Schreibkal. 1623. V. fej.

⁵⁾ V. ö. Schreibkal. 1628. V. f.

állítói.⁶⁾ Miután Frölich tanulmányait egészen befejezte, hazatért, ahol 1630-ban kémárki iskolaigazgató lett. Igazgatói működése mellett is folytatta tudományos munkásságát (ennek köszönheti a „császári matematikus” címet is). 1648-ban halt meg.⁷⁾

Naptárai, amint az eddigiekből láthatjuk, olyan időben (1623—1649) jelentek meg, amikor a külföld, nevezetesen Németország és Ausztria már minden évben adott ki naptárakat, még pedig abban a formában, melyet Regiomontanus adott 1474-ben megjelent naptárának. Ugyanezt az alakot átveszi Frölich is. E szerint naptárai két nagy részből állanak. Az első rész alkotja az igazi, a szószoros értelmében vett naptárt, a második rész pedig a „*Prognosticon*”-t. E beosztást fogadják el az összes hazai német naptárkészítők a XVIII. sz. végéig, illetőleg a XIX. sz. elejéig. Mivel a lényeg mindegyikben ugyanaz, azért csak Frölich naptárait ismertetjük részletesen, a többi naptárakat csak ott, ahol esetleges eltérés, illetőleg továbbfejlődés tapasztalható.

Frölich általában véve négyféle naptárt adott ki. Ha címüket nézzük, leggyakrabban „*Schreibkalender*” címen jelentek meg *Boroszlóban* (1623—41, 1643, 1646—47-ben). Egy kis része „*Tag Büchlein oder New, alt und Schreibkalender*” címen (1641-ben, 1643—44-ben) *Nürnbergben*, „*Almanach*” címen (1642-re, 1644—45-re és 1649-re) *Boroszlóban* és „*Welt-Spiegel oder Historischer Kalender*” címen 1646-ban szintén *Boroszlóban*.⁸⁾

Ha e naptárakat végig lapozzuk, első tekintetre feltűnik, hogy címük és külső kiállításuk ugyanazt az egyformaságot mutatja, amit a bécsi „*Krakauer Schreibkalender*”. Már pusztán gazdasági okok is ajánlják ezt, különösen olyan munkánál, mely évenként folytatólagosan jelenik meg. Címük majdnem mindig ugyanaz, pl. az 1624-re szóló naptárnak következő a címe: „*New und Alter Schreibkalender, nebenst dem Prognostico Davidis Frölich, caesareopol. Pannonii, p. t. auff der loeblichen Universität zu Franckfurt a. d. Oder, Astrophili, über das Jahr nach der Seligmachenden geburt Jesu Christi MDCXXIV. Welches ein Schaltjahr ist, mit 366 Tagen zu Nutz den Kauffherren, Haushaltern, Förstern, Weinmeistern. Bevor ab allen denen so mit Ackerbaw, Obst- und Krautgärten umgehen. Zu Bresslaw druckts und verlegts G. Baumann*”. Az 1625-re szóló naptárában még hozzá fűzi, . . . gerichtet auff die Provintz Zips in Königreich Ungarn. . . . Néha már a tartalmát is jelzi a

⁶⁾ Hogy a naptárkészítés az egyetemek matematika tanárainak a XVI.—XVIII.-ig egyik főfoglalkozása, már láttuk. L. a bécsi naptárak történetét a bevezetésben.

⁷⁾ Életrajzát l.: Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. III. k., továbbá: Melzer: i. m. Bruckner: i. m.

⁸⁾ L. Szabó Károly: i. m. III. a k. és e dolgozat függelékében.

naptár címlapján: „Benebenst dem stand der Aspekten, Planeten-Lauff, ... Witterung...” Ez körülbelül Frölich naptárainak állandó címe. Mindebből látjuk, hogy nem mentes a barokk szellemnek hatásvadászó címeitől. Ugyancsak a korszellemre mutat az is, hogy a szerzőt magasztaló hosszú, nagyhangú jelzők pl. „Kayserl. Mathematicus (Astrophil)” állandóan ott vannak. Már a címből világosan látjuk, hogy e korban a naptárkészítést tudományos munkásságnak is tekintették.⁹⁾ A címlapok külső kiállítása is elárulja, hogy barokk korban jelentek meg. A keret gazdagon díszített allegorikus alakokkal gyönyörködteti az emberi szemet s mintegy kínálkozik, hogy megvegyék. A címlap alsó felét „Wratislawia”, majd „Breslaw” város fametszetes képe díszíti. Így az egész címet igazában sűrű díszítő elem veszi körül.*

Frölich naptárainak második lapján terjedelmes, barokk-címekkel versenyző ajánlás olvasható. 1625-re pl. a következő ajánlás szerepel: „Diss Calendarium wie auch Prognosticon ist zu mehrern Ruhm, sonderbaren Ehren und glücklichen Wollfarth in Unterhänigkeit gestellet dem Wolgeborenen und Hoch Edlen Herrn, Herrn Stephan Toekely, Freyherrn und Erbsessen zu Kaessmarck. . . durch D. Frölich aus erwehnter Stadt bürtig.”¹⁰⁾

A következő harmadik oldal tele van a legkülönbélebb adatokkal: előre jelzi — (a címlapnál kissé részletesebben) — a naptár tartalmát. Rendszeresen szerepel annak a megállapítása, hogy miután már megmondta az évszámot, hol és hányadik esztendőben vagyunk Kr. születésétől (ez adja meg mindig a folyó évet) kezdve, a világteremtése óta stb. a következő módon: „Neu und alter Schreibkalender und Almanach nach d. freudenreichen Geburt J. Chr. MDCXXIII. Von Erschaffung der Welt und des ersten Menschen 5572 Jahr. Von Ausgang der Hungern aus Scythien 1250 Jahr. Von Bekehrung des Ungerlandes durch Kön. Stephan zum Christentumb 626 Jahr. Von dem Bockayschen Tumult in Ungern u. Siebenbürgen 19 Jahr”, stb. Majd ebben az évben használatos naptárjegyek felsorolása következik („gemeine Zeichen, die in diesem Jahr in der Rechnung sind”), még pedig az új (Gergely-féle) és a

A „Schreib Kalender auff 1581. Jar Durch M. Petrum Slowacium, der loeblichen Universitet zu Krackaw Astrologum, gestellet auff den Meridian der Kayserlichen Stadt Bresslau” naptár is már ilyen díszes, a címet egészen körülvevő formában jelent meg.

⁹⁾ V. ö. Wagner: i. m. VI. l.

¹⁰⁾ Máskor a városok előjáróinak ajánlja naptárát, mint: „Zu sonderbaren Ehren. . . denen Edlen und Wolgelärten Herren Richter und Rathssgeschwornen der Wolberuhmbten Kayserlichen und Königlichen Freyen Stadt Leutschau in Comitatu Sepusiensi des Loeblichen Königreichs Hungern gelegen” (1627.), vagy „Der Durchlauchtigsten Frauen: Catharinae, in Siebenbürgen (geborenen aus dem. . . Stamme Brandenburg)” (1628) stb.

régi naptár szerint. Ezek: az aranyszám, Guldene Zahl, der Sonnen-Zirkul, Sonntags Buchstabe, Römer Zinszahl stb.; majd a különböző, naptáraiban szereplő jelekre (Charaktere und Zeichen) terjeszkedik ki s magyarázza. A leggyakrabban előforduló ilyen jel az olló. Hegyével felfelé fordítva azt jelenti: jó a hajvágás (es sei gut Haarschneiden); a bölcső v. sakk figura: jó a gyermek elválasztása (Kinder entwehn); egy háromlevelű lóhere: jó a vetés és ültetés (gut das Setzen und die Saat). Ez utóbbinak két alfaja is van: vörös nyomásban: jó a vetés és ültetés vizenyős talajba (feucht), fekete nyomásban: száraz talajon. A fejsze, vágó irányban: jó az épületfa vágása. Ugyanaz; de a fejsze éle felfelé irányítva: jó a tűzifa levágása! Két egymást metsző félkör vörös nyomásban szerencsés napot jelent, ugyanaz fekete nyomásban szerencsétlen napot jelent. Bizonyos sémát, amely szerint ezen jelek bizonyos meghatározott napok szerint oszlottak meg, nem sikerült összeállítanunk. Valószínű, hogy ez teljesen önkényesen történt, s a cél talán az lehetett, hogy a fontosabb feljegyzésekkel igénybe nem vett helyet velük töltsék ki.¹¹⁾ Majd az égi jelekre, mindekenelőtt a hét planétára kerül a sor. Ezeknek mindinkább növekvő hatása az emberek babonás hitére magyarázza, hogy a naptárakban mindig nagyobb és nagyobb helyet biztosítanak számukra.

Miután mindezeket a felsoroltakat a harmadik lapon jelezte, következik a 24 oldalból álló igazi 12 hónapos naptár. Minden hónap számára 2 oldalt biztosítanak. A lap bal felső szélén olvasható a hónap legismertebb és nemcsak a hivatalos, hanem a személyes forgalomban is a leggyakrabban használatos latin neve, ettől jobbra néha több, a hónapot jelző német hónapnév. Ezeket izléses díszítések veszik körül. E német hónapneveket részint az abban végzendő munka szerint, részint az idő s természet változása, vagy pedig annak vallásos jellege szerint nevezték el. Frölich naptáraiban a következő hónapneveket találjuk:

Januarius,	Mondenlauff	oder Jenner,	auch Eismond.
Februarius,	„	Hornung	oder Hartmonat,
Martius,	„	Mertz	oder Lentzmonat,
Aprilis,	„	Aprill,	auch Ostermonat,
Maius,	„	May	oder Wonnemonat,
Junius,	„	Brachmonat,	
Julius,	„	Heymonat,	
Augustus,	„	August, od. Augustm.,	auch Erndmonat,
September,	„	Herbstmonat,	
Oktober,	„	Weinmonat,	oder Saatmonat,

¹¹⁾ V. ö. Adleff: i. m. 56. l.

November,	„	Wintermonat, oder Schlachtmonat,
December,	„	Christmonat Heyliger od. Wolffmonat. ¹²⁾

Frölich közben kora naptárkészítőit követve bizonyos tudakossággal megkísérli, hogy egyik-másik hónap nevét megmagyarázza. Így például kérdezi, hogy miért hívják a tavaszt „Frühling”-nek. „Dass er uns frölich mache” felel nagy lelki nyugalommal. Majd folytatja „Dieser wird auch Glentz genannt, von den lieblichen Sonnenglantz”.¹³⁾

Minden hónap naptára 5—6 rubrikából áll. Az első hozza egymásután függőleges irányban a hónap napjait, illetőleg eleinte a hetek napjait vagyis az abc első 7 betűjét (a . . . g) még római minta szerint.¹⁴⁾ 1633-tól kezdve már hozzák a ma is általánosan használt napok szerint, de az említett betűkkel együtt pl. 1633-ra a vasárnapi betű b, folytatódólagosan hétfő „Montag c.”, „Dinstag d” stb. Gyakorlati célt szolgál az is, hogy vasárnapon az arra a napra eső evangeliumnak egyik jellegzetes mondatát hozza vagy másképp jelzi annak tartalmát (pl. Újévre így: „Von Beschneidung Christi. Luc. 2.”)

A következő második rubrika hozza az ünnepeket és az egyes szentek neveit (szintén függőleges irányban). E tekintetben Frölich naptárai nem mutatnak katolikus jelleget, bár a különféle Mária-ünnepeket feltünteti. Sohasem jelzi, hogy az illető szentek kik voltak vagyis, hogy apostolok, szt. püspökök, vértanúk-e. E katolikus jelzők elhagyása nyilván elárulja a protestáns német hatást, valamint szerzőnknek protestáns voltát. Hasonlóképpen hiába keressük e naptárakban a magyar szentek (szt. István, Imre, László) neveit, ami szintén idegen hatásra enged következtetni. Egyedül szent Erzsébet neve található meg Frölich kalendáriumaiában, de nem mint magyar szenté, hanem mint thüringiai őrgrófnéé. A XIII.—XIV. századi augsburgi naptárakban szt. Erzsébet napja (Nov. 19.) kötelező ünnepként szerepel.¹⁵⁾

Ezt követő harmadik rovat tartalmazza az állatkör, zodiákus jegyeit, a planéták helyzetét, a nap keltét és nyugtát, stb-t, valamint az előbb említett jegyeket (Charaktere), melyek egyszersmind az időváltozást is jelzik. Mindez alkotja minden

¹²⁾ Legyen szabad e helyen Nagy Károly alatt Németországban használatossá lett hónap nevekről megemlékezni: 1) Wintermonath, 2) Hornung, 3) Lentzinmanoth, 4) Ostermanoth, 5) Winnemanoth, 6) Brachmanoth, 7) Hewimanoth, 8) Aranmanoth, 9) Witumanoth, 10) Windumemanoth, 11) Herbistmanoth, 12) Heiligmanoth. V. ö. Wislicenus, W. Fr.: Der Kalender. Leipzig, 1905. 12. l.

¹³⁾ Az 1624-re szóló naptára VII. fejezetében.

¹⁴⁾ L. a bevezetést s Kopallik: i. m. 7. l. Ugyanezt látjuk még az 1642-ben megjelent nürnbergi „Newer und Alter Schreibkalender”-ben; továbbá az 1729-re Győrött megjelent „Crackauer Schreib-Calender”-ben is.

¹⁵⁾ Lechner: i. m. 260. l.

hónap naptárának első oldalát. A második oldalon van feltüntetve a régi (Julián-féle) naptár. Egy üresen hagyott rubrika (naplójegyzetek) következik ezután, ahová mindazon dolgokat feljegyzik, amik a családi körben vagy ennek közvetlen közepében történtek, ami feltűnő vagy különös a természetben előfordult, vagy ami csodálatost a babona az égen és földön észlelt, s végül ami nagyszerű az egyes népek nyilvános életében napirendre került.¹⁶⁾

Az utolsó széles, még üres helyen szerepelnek a történelmi események krónikaszerű összeállításban. Frölich a krónika formát a már említett német történelmi naptárakból vette át. Krónikájában nem magyar eseményekre is kiterjeszkedik. 1623-ban e sorozatot „Etlliche gedencckwürdige Geschichten von unserm Vaterland Ungern und benachbarten Landen“ címmel így kezdi: „Im Jahr Christi 909. umb diesen Monat („Jenner“) sind die Ungern in das deutsche Land eingefallen, haben dasselbe durch Brand und Raub verwüstet und verheret.“ Majd folytatja: „Den 25. dessen (Jenner) Anno Christi 1348 ist in Ungern, Cärnten und Deutschland ein grosses Erdbidem entstanden und gantzer 40 Tage gewehret, 26 Städte, sampt vielen Schlössern zerrittelt“. „Anno Christi 1052. umb diese Zeit („Aprill“) des Jahres ist Babst Leo IX. selbst von Rom inn Ungern gekommen, unnd allda Koenig Andrean als einen Aufbruchrer excommuniciret“.

Azonban már 1630-ban szakít e kronológia formával és összefüggőleg tárgyalja a „geographische Historien“-eket. Nem egyszer több évfolyamon keresztül ugyanazt a témát folytatólagosan is („continuirend“) tárgyalja. A témákat szavahihető szerzők („aus glaubwürdigen Autoribus“) munkáiból veszi, de nem nevezi meg őket. Az 1630-ra szóló naptárban a „Nortländer“-ek szokásait, életmódját írja le. 1632-ben „Historische Beschreibung der Tartaren“ címmel ír. A tatárok vallását következőképpen festi: „Der Tartaren Religion ist ein zusammen geflicktes wesen und theils auss dem Türkischen Alcoran, theils aus dem Jüdischen Thalmut genommen. Jedoch sind die Georgianer und Armenier Christen. Die Georgianer aber zeihen die Armenier, dass sie in so Artickeln von dem wahren Christlichen Glauben abgeschritten sind, da sie doch selbst viel Irrthumb foviren. Ihren Abgott ehren sie nicht mit einerley Ceremonien, sondern machen von Seiden oder anderm Leinwand Menschen-Bild, und heiffen ihre auff ihre Gezellte zu beiden Seiten, thuen jhnen Ehr an, und bitten sie, dass sie jhr Vieh wollen behüten, opffern jhnen auch die erste Milch eines jeden Viehes, und ehe sie anfahen zu essen oder zu

¹⁶⁾ Adleff: i. m. 62. l.

trinken, geben sie vorhin diesem Goetzen ein theil davor. Manche beten die Sonne an, oder auch ein Stück Tuch auff einem Pfal in die Höhe gerichtet. Dess Aberglaubens halben übertreffen sie alle Menschen. . .” Majd a törökökről ír folytatásgosan három évfolyamon keresztül (1633–35), a zsidók vándorlásairól, szokásairól és babonáiról (1636–37). Mindezen dolgokat olvasóinak „zu Nutzen und Wolgefallen” gyűjtötte nagy szorgalommal. Feltűnő azonban, hogy Magyarországra vonatkozó történeti eseményeket ilyen összefüggően nem tárgyal.

A szoros értelemben vett naptárhoz csatlakozik a kalendárium második része, a „*Prognosticon Astrologicum oder Practica*” vagy „*Judicium Astrolophiscum, oder natürliche Weissagung und Verkündigung auss dem Gestirn und Himmelslauff*”. Ebben visszatükröződik a kor egész csillagászati ismerete és babonás hite. E „*Prognosticon*” eredetileg csak a napra, holdra vonatkozó csillagászati számításokat tartalmazta, s csak a XVI. században fejlődött ki tovább.¹⁷⁾ E részben magyarítja a naptárkészítő egész részletesen az érvágás szabályait, módját, azon jeleket (Charaktere), melyeket fent idéztünk; itt jósolják meg a következő év természetét, időjárását, stb.-t.

Hogy e tarka tartalomból a népnek főleg a „Gesundheitsregel”-ek tetszettek, csak természetes. Ezért találunk a XVII. század naptáraiban oly terjedelmes és meglehetősen nagy, összefoglaló előírásokat arra vonatkozólag, hogy mikor, hogyan és milyen célból kell különösen az egészséget szolgáló cselekményekhez folyamodni.¹⁸⁾

Frölich is készséggel szolgáltat olyan adatokat „Nachrichten”-eket, „an welchen Tag gut oder böses Aderlassen sey”. Az időnek a megállapítása természetszerűen a csillagoktól függ. E sötét babona már a XIV. században éli virágkorát,¹⁹⁾ mégis Frölichnél, valamint a nagyszombati naptárakban (XVII. sz. második fele) ez képezi a második rész tekintélyes felét. Az u. n. „*Lassmännlein*”-t üzleti reklámcélokra is használták, (L. később a nagyszombati naptárt), ezért üzletajtókra függesztették ki oly időben, amikor a naptár, illetőleg az asztrologus az érvágást megengedte vagy ajánlotta.²⁰⁾ Frölichnek egyetlen egy naptára sem hozza ennek a „*Lassmännlein*”-nek a figuráját, csak a jelet (†). Helyette annál hosszasabban közli a „nützliche Regeln, wenn man nemblich zur Aderlassen soll”. „Wo der Mensch zu alt oder zu krank ist, soll man ihm nicht lassen”, sem „in Hundstagen und Augstmond”, sem „so es kalt ist, als

¹⁷⁾ Bohatta: i. m. 254. l.

¹⁸⁾ Adleff: i. m. 58. l.

¹⁹⁾ Klug: i. m. 14. l. V. ö. Thaly Kálmán: Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi korban. Századok, 1881. évf.

²⁰⁾ Wagner: i. m. VIII. l.

im Jenner und Wintermond sol man nicht lassen, denn das böse Blut wird in den Adern dück und das gutte gehet hervor“. Miután az időt, — rendszerint negative, — megállapította, részletesen felel a felvetett kérdésre: „Welche Adern in jeder Kranckheit zu schlagen nötig?“ Felelete így hangzik: „So einem Menschen das Haupt vorn an der Stirnen wehe thut, dem sol man lassen den Daumen zu der Ader. So es ihm aber hinten in dem Haupt wehe thut, so soll er lassen an der Stirn“²¹⁾ és így tovább. Az ember azt gondolná, hogy humorizál, pedig komoly cél érdekében teszi. A legkomolyabb szándékkal akarja ily módon olvasói egészségét szolgálni. Nemcsak a módját adja meg az érvágásnak, hanem pontos előírásokat is szab, hogy miként viselkedjék az ember operáció után. Majd más felvilágosításokkal szolgál „wie man heizen, lüfften soll, wie sich der Mensch bekleiden, speisen usw soll“.

A XVII. században is nagyon el volt még terjedve az a babona, mely a XIV—XV. században nemcsak az érvágásra vonatkozó dolgokat tette a csillagok állásától függővé, hanem még utazáskor is félt azok befolyásától. Sőt annyira vitték babonás hiedelmükben, hogy még azon időt is tudni akarták, melyben lovaggal találkozni nem kedvező.²²⁾

Frölich naptáraiban szereplő ilyen egészségi babonás előírások nem az ő tanulmányai, hanem átvette azokat más naptárakból. Végeredményben visszamennek az ősi babonára, melynek utolsó maradványaiként a naptárakba kerültek.²³⁾ Szerzőnk mintegy eleget akart tenni olvasóinak, amikor ezeket felveszi naptáraiba, s ezzel is nagyobbította naptárai közkedveltségét.

Az eddigiekből láttuk, hogy az érvágás és a többi egészségi szabály bizonyos összefüggésben van az asztrológiával, csillagjóslással. Ez önmagában is bő témát nyújt kalendárium-íráshoz. A Prognosticon mindig a négy évszak tárgyalásával kezdődik, majd oldalas fejezetekben (ezeket „Betrachtungen“-eknek szeretik nevezni) a legkülönbözőbb planétákat sorolja fel, s nagy hangon figyelmezteti olvasóit: „Mars ist Regent dieses Jahres, Saturnus ist sein Mithelfer“ (1624. Prognosticonban). Oly terjedelmes időjóslásokat azonban, amilyenek a nem sokkal későbbben megjelenő nagyszombati naptárakban találhatók, Frölich naptáraiban nem látunk. Frölich minden évszakra egy fejezetet szentel s ezeknek a keretein belül jósolja meg általánosságban az időt. 1623 nyarára például a következőket mondja; „Die constellationes deuthen mehrentheils auff warme Lufft und Sonnenschein, zuvoraus umb den Julio wird die Dürreheit fast zu sehr überhand nehmen“.²⁴⁾

²¹⁾ Schreibkal. 1625. Progn.

²²⁾ Klug: i. m. 18. l.

²³⁾ Wegner: i. m. X. l.

²⁴⁾ Kal. 1623. Progn. III. fejezet.

Az időjós-lással természetszerűleg függ össze a termékenység és termés is. Frölich első naptárában az úgynevezett „Bauern Practic“-kal még nem találkozunk, amely ellen Fischart már 1572-ben maró gúnnyal küzd. Az „Aller Practik Grossmutter“-ben szívós küzdelemmel harcol s gúnyolódik azon, hogy az emberek a csillagok állásától függenek. Többi naptárában azonban már majdnem minden hónap számára hoz ilyen versbeszedett mondást s ettől kezdve már alig találunk naptárt, amelyből ilyen versek hiányoznának. 1625-re szóló naptárában a következő közmondás megszívlelésére buzdítja a parasztokat:

„Bawer lass scherffen die Pflugscharn,
Auff auff ist Zeit zu Ackerfahrn.
Schir an das Joch, richt an den Pflug,
Zu stürzen geb ich dir gut Fug“.

A jószívű szerző azonban, aki úgy látszik maga sem hisz egészen e Bauernregeleknek, gondosan figyelmezteti olvasóit arra, hogy mit tartsanak ezekről:

„N. B. Zum Beschluss merck der Leser frey,
Was von diesen Reimen zu halten sey:
Sie sind nicht alle wol probiert,
Doch davon hält manch alter Wirt
Mehr, dem von einer wahren Geschicht,
Ein weiser sich dran ärger nicht,
Nam mundus hic vult decipi
Wie jener Qacksalbr zum Doktor schry“.²⁵⁾

Frölich ezeken kívül már első naptáraiban felvilágosítja olvasóit, hogy mi is az az aranyszám, mit jelent a napkör stb. Ugyanígy magyarázza nekik az égielek csodáit, ily kérdés alakjában: „Wie geschicht eine Sonnen — Mondenfinsternis?“ (1628). A római mythológiában való jártasságát is nem egy fejezetben fitogtatja, midőn kutatja, hogy ki is volt az a Mars, Saturnus a pogányoknál. Nagyon érdekfeszítő a következő mese tartalma: „Was ist unter der Fabel Martis verborgen?“ (1632).

Korán találkozunk e naptárakban gazdasági közleményekkel is, melyekkel Frölich a falu népénél biztosítja naptárainak nagy elterjedését. Ezen közleményeit hasznos házi szabályoknak nevezi: „sehr nützliche Haus Regeln aus alter Oeconomorum Observationibus und Anweisungen zu Nutz den Haushaltern, Förstern, Weinmeistern, bevor ab allen denen, so mit Ackerbau. . . umgehen“. (1624). E mellett leírja, hogy mikor van a legjobb idő „zu Seen, Pflantzen“, valamint, hogy mit illik tudni a szántóföldről, a gyümölcsről, szőlőről, stb.-ről, (1624). Szoros kapcsolatban van ezekkel természetszerűleg az is, hogy mikor és hol van vásár. E célt szolgálják a későbbi naptárakban nélkülözhetetlen vásár-jegyzékek (*Verzeichnis der Jahrmärkte*). Frölichnél ezt már 1625-re szóló naptárában megtaláljuk. E vásárjegyzékek révén a naptárak sokat nyernek gyakorlati

²⁵⁾ Schreibkal. 1629.

szempontból és így a nép kétszeresen is rájuk szorul, sőt nélkülözhetetlen, különösen az iparosoknak, kereskedőknek.²⁶⁾

Mindezen ismertetett tartalommal Frölich felkarolja mindazt, ami népies, ami a népet házában, földjén érdekli, ami egészségét jobban biztosítja. Mivel szívesen közöl egyet-mást, ami a nép kevés ismeretének gyarapítására szolgál, nem csodálkozhatunk, hogy naptárai igen nagy közkedveltségben voltak németiségünk minden rétegénél. Mégis, hogy mennyi példány szokott megjelenni ez első, nagy elterjedtségnek örvendő hazai német naptárból, azt a rendelkezésünkre álló irodalomból nem sikerült megállapítanunk. De nagy elterjedését és népszerűségét mutatja az a körülmény is, hogy utánnyomásra is sor kerül. *Brassóban és Lőcsén* is gondoskodtak arról, hogy ott újból megjelenjenek. 1633-ban latin nyelven, 1673–1740-ig pedig tót nyelven jelent meg. Hogy milyen kelendő volt e naptár mutatja az is, hogy Frölich halála után is egyes naptárkészítők naptáruk címlapján az ő nevét tették ki, hogy így annál jobban biztosítsák kelendőségüket.²⁷⁾

Ha Frölich naptárait olvassuk, felötlik bennünk a kérdés, hogy e nagyhirű kalendáriumokban mennyi az eredeti elem és mennyit vett át tanáraitól és másoktól szerkesztett naptárakból? A felvetett kérdésre teljes pontossággal felelni nem tudunk. Annyi biztos, hogy a naptár beosztását és tartalmának legnagyobb részét a korabeli naptárakból vette át. Maga mondja: „Wie ich in meinem Kalender und dieses Prognostici anfang Herrn M. Davidis Origani, Matheseos Academiae Brandenburgicae P. P. meines hochgeehrten Praeceptoris und Fautoris Ephemerides mir instar normae. . . habe gefallen lassen, als halte ich mich auch nicht unbillig in diesem Kapitel an dieselben.“²⁸⁾ Már ebből is következik, hogy legalább is első naptárában (1623), melytől későbbi naptárai sem térnek el, erősen támaszkodik az említett Origanus, brandenburgi tanárra. Eredetinek mondhatjuk azt, hogy magyar viszonyokhoz alkalmazkodik. Így mikor magyar uraknak (Thökölinek, Késmárk polgármesterének stb.) ajánlja naptárát, vagy amikor krónikájába magyar eseményeket sző. Hogy egyik folytatólagos értékezésében sem foglalkozik magyar viszonyokkal, magyar szokásokkal, azt úgy magyarázhatjuk, hogy ezekről egyéb tudományos munkáiban értekezik. i

²⁶⁾ Jakab : i. m. 42. l. Feltűnő, hogy a vásárjegyzéket sem a korabeli nürnbergi (1633, 1642), sem az augsburgi naptárakban nem találjuk. A bécs „Krackauer Schreibkalender“-ben is csak a 17. század második felében tűnnek fel. Ellenben a magyar naptárakban (debreceniben pl.) már 1619-től kezdve látjuk a „Sokadalmak“ jegyzékét, amiért is azt gondoljuk, hogy Frölich a korabeli magyarnyelvű naptárakból vette át a vásárok jegyzékét.

²⁷⁾ Pukánszky : i. cikke 19. l.

²⁸⁾ Schreibkal. 1623. Progn. V. f.

3. A lőcsei német kalendáriumok története (1650-1740).

A híres lőcsei kalendáriumok alkotják a másik naptártípust, mely a XVII. sz. második felében a hazai német naptár-irodalomban szintén olyan jelentős volt, mint a század első felében Frölich naptársorozata. E naptárakat a sziléziai származású Neubarth (Neupart)-család készítette.

A nyomdának keletkezéséről, melyből a híres lőcsei kalendáriumok kikerültek, Hajnóci értekezése világosít fel bennünket.¹⁾ Hajnóci szerint az első lőcsei nyomtatvány 1611-ben látott napvilágot. Ennek alapján mondja, hogy a nyomdát is vagy 1611-ben vagy legkorábban 1610-ben alapította a bártfai származású nyomdász, Klösz Jakab. Az ő vezetése alatt a bártfai nyomda elsőrangú műhely volt, ennek volt mintegy fiókja a lőcsei. 1617-ben Klösznek egyik tanítványa, Schultz Dániel veszi át a nyomdát, akinek a vezetése alatt is szépen fejlődik tovább. 1624-ben újra gazdát cserél és kezébe veszi a híres Breuer (Brewer)-család egyik tagja, Lőrinc. Breuer Lőrinc, valamint utódainak szakszerű vezetése alatt a nyomda körülbelül száz évig virágkorát éli. A XVII. sz.-ban e nyomda volt a hazai német szellemi mozgalomnak úgyszólván centruma, középpontja. A hazai német szerzők munkáinak majd egyharmada itt látott napvilágot.²⁾

A Breuer-család szepesi polgári származású volt. A család egyik ágát nemesi rangra emelték. A családnak ősi fészke Gölnicbánya. Breuer Lőrinc az említett Schultz Dániel műhelyében inas volt és mint említettük, 1624-ben maga veszi át mestere üzletét. Műhelyét olyan magas nivóra emelte, hogy Melzer Jakab „Biographien berühmter Zipser” című munkájában azon véleményének adhatott kifejezést, hogy a németek és hollandusok betűi meg sem közelítik Breuer betűinek eleganciáját.³⁾ Ugy látszik Lőcse városa is hozzájárult nyomdájának fellendítéséhez, amennyiben Szepes-Teplicen külön papírmalmot állíttatott fel nyomdája számára. Breuer Lőrinc programja az volt, hogy az elhanyagolt állapotban átvett nyomdát mindinkább tökéletesítse. Ezért szereli fel Hollandiából hozatott betűkkel. Miután a nyomdát így helyrehozta s üzembe állította, majdnem egy évszázadon át hazánk első nyomdája volt. A 30 éves vallásháborúban, amikor tűzzel-vassal dühöngött a legádázabb harc, a protestáns Breuer-nyomda teljes vallási toleranciát tanúsított.⁴⁾ Ebben a tulajdonosnak erős üzleti s kerekedői szelleme is megnyilvánult.

¹⁾ Hajnóci-Firtinger: Lőcse városkönyvnyomtatói. Grafikai Szemle, 1903. évf.

²⁾ Pukánszky : i. m. 236. l.

³⁾ V. ö. Ballagi : i. m. 97 l.

⁴⁾ Hajnóci-Firtinger : i. m. 20. l.

Breuer Lőrinc működésének második évében, 1626-ban indul meg a később oly nagy hírnévre jutott *magyar lőcsei* kallendárium. Ezzel a magyarnyelvű lőcsei naptár 24 évvel előzte meg az 1650-ben első évben megjelent lőcsei német naptárt.⁵⁾ A lőcsei naptárakat (a magyarokat és németeket egyaránt) a kor másik híres naptárkészítője, Neubarth Kristóf szerkesztette. A lőcsei német kalendáriumok kisebb formában⁶⁾ jelentek meg mint Frölich naptárai. Kiállításuk is sokkal egyszerűbb és tartalmukban már elég nagy változást észlelhetünk. A Frölich naptáraiban sűrűn olvasható egészségügyi szabályok (Gesundheitsregel), valamint a krónika egészen elmaradtak; viszont a naptár második része, a „prognosticon” egész terjedelmében jelent meg. Ugy látszik, e körülmény azt bizonyítja, hogy a nép szemében a második rész, amely az időjósást, stb.-t tartalmazta, sokkal fontosabb volt az elsőnél. A vásárok jegyzéke is csak a felsőmagyarországi és erdélyi vásárokat veszi figyelembe.

Az első lőcsei német naptár címe: „*Der neue und Alte almanach auf d. J. 1650 Leutschau, Gedruckt bey Lor. Brewer.*” E naptár azonban a XVII. sz. folyamán nem jelent meg minden évben, csak 1650-ben, 1682-ben 1689-1692-ig. 1664-ben Breuer Lőrinc utódai, Sámuel és testvére János veszi át a már nagyírú nyomdát. Új betűkkel egészítik ki a nyomda készletét és ezáltal fejlődése legmagasabb fokára emelik. Ezért Sámuel tartják mind mai napig is a legkiválóbb lőcsei nyomdásznak. Működése idején éri el a nyomda fénykorát. 35 évig állott a nyomda élén (1664-98) és ezalatt 386 nyomtatvány jelent meg műhelyében. 194 latin nyelvű, 131 magyar, 45 német és 16 tót nyelvű.⁷⁾ A németnyelvű nyomtatványok között szerepel 5 naptár is: 1682-re, és 1689-92-re. 1689-től kezdve Neubarth Kristóf fia János szerkeszti e naptárakat. Pukánszky szerint ez az 5 évfolyam a híres és közkedvelt lőcsei magyar kalendáriumnak német fordítása, tartalomban és kiállításban alig különbözik Frölich naptáraitól, csupán a csillagászati részben találunk merészebb, fantasztikusabb jóslatokat.⁸⁾

Breuer Sámuelnek 1698-ban bekövetkezett halála után a nyomdát özvegye, Zsófia, Endtner Mártonra bízta. Ezen időben (1698-1705) csak egy német naptár jelent meg 1704-ben. Ennek a

⁵⁾ Hajnóci R. József: Az első lőcsei kalendárium 1626-ra. Lőcse, 1909. Bevezetés.

⁶⁾ Mátray még azon a véleményen volt, hogy az első lőcsei német naptár 1713-ban jelent meg és hogy ez a magyar lőcsei kallendáriumnak szolgai fordítása. Mátray: i. m. i. k. 183—186. l.

⁷⁾ Hajnóci Firtinger: i. m. 33. l.

⁸⁾ Pukánszky: i. m. 374. l. Sajnos, e naptárakból egyet sem sikerült megszerezni, mert csak az erdélyi Brukenthal múzeumban találhatók.

címe: „Neuer Kalender auff d. J. 1704, darinnen die Monat . . . Aspekten, Winterung, Tag- und Nachtlänge. . . zu finden Gestellet von Joh. Neubarth. . . Leutschau bey Sophie Breverin“ Alakjában és tartalmában nem látunk semmiféle változást az előbbi évfolyamokkal szemben. 1705-ben meghal Breuer Zsófia. A nyomda tíz éven keresztül (1705-16-ig) „Breuerische Erben“ címmel működik tovább. Minden szakszerű vezetés és kereskedői szellem hiányában tengődik a műhely. Ehhez járulnak még a Rákóczi-féle háborús idők is. A nyomda e harcokban már nem őrizte meg semlegességét, mint a vallásháború idején, hanem csatlakozott a felkelőkhöz. A háborús viszonyok idején erősen lerongálódott a műhely. Menekülnie kellett. 1709-ben *Bártfán* találjuk, a következő évben *Kassán* és csak a szatmári békekötés után (1711) kerül vissza székhelyére, *Lőcsére*.⁹⁾

Amíg *Bártfán* volt a nyomda, megjelent a „Neuer und Alter Kalender auf d. J. 1708.“ Neubarth J. állította össze s mivel a háborús időkben a háborús jóslatoknak is több a keltje, azért újból találkozzunk a „nützliche Regeln von Aderlassen“-ekkel.¹⁰⁾ Egy másik fejezet a háborúról elmélkedik, majd a vetésről, ültetésről van szó. Sőt találkozunk e naptárban a krónikával is, melyet eddig hiába kerestünk a lőcsei német naptárakban. E krónika közöl „etliche Historien in Ungarn und Siebenbürgen geschehen“-t, majd a vásároknak elmaradhatatlan jegyzéke fejezi be a naptár tartalmát.

Még három évfolyam tanuskodik Neubarth naptárkészítő munkásságáról. E naptárak 1713-ra, 1715-16-ra jelentek meg, illetőleg találhatók meg a könyvtárakban. Mindegyike 52 lapból áll. Alakjuk nagyon kicsiny, címük és kiállításuk az eddigiekből már ismerős. A második rész alkotja a „kurtze Astrologische Vorsagung . . . darinnen der Zustand der Jahreszeiten, Witterung, Krankheiten . . . Und Jahrmärkte“. Az 1715-re szóló naptárban eddig ismeretlen újítással találkozunk. Ez hozza először a „Post Zettel“-t „wie die Posten von Pressburg an bis Hermannstadt gehen“. A vásárok jegyzékén kívül ez az első nyom arra vonatkozólag, hogy miként fejlődött a naptár igazi népkönyvvé, mely mindenre tud felvilágosítással szolgálni.¹¹⁾

1716-ban új kor kezdődik a lőcsei német naptárak történetében. A nyomda gazdát cserél: *Breuer Samuel fia János* veszi át, ki a nyomdát szakszerű vezetésével törekszik újból életképessé tenni. Ő volt az első, aki az új európai szellemi áramlatot, a felvilágosodást a maga praktikus irányával a hazai német naptárirodalomba bevezette. Míg a nyomdát ő vezette,

⁹⁾ Hajnóci-Firtinger : i. m. 23. l.

¹⁰⁾ V. ö. Thaly Kálmán : Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi-korban. Századok, 1881. évf. 40-60. és 115-132. l.

¹¹⁾ V. ö. Bohatta : i. m. 256. l.

(1716-40) egész sereg (1717-34, 1746) ilyen német naptár jelent meg Lőcsén. Naptárainak már más címük van. Az új cím is jelzi már az új szellemi áramlatot: „*Neuer Haus- und Reisekalender auf Ungarn, Siebenbürgen und theils derer benachbarte Länder gerichtet. Beschrieben von Samuel Solano*“. Már pusztán ebből is ráismerünk a modern házinaptár alapvonásaira. Kézzelfoghatóan tapasztaljuk, miként változott meg a kalendáriumok tartalma. A Frölich-féle és első lőcsei naptárakban az akkori közkezdveltségnek örvendő babonás hit már kezdi elveszteni hitelét a nép széles rétegénél. Ennek helyébe erkölcsi irány, *morális tartalom* lépett, amely már nem tűrte, hogy a kalendáriumi olvasók az ilyen fantasztikus hírekben, jóslatokban kedvüket leljék¹²⁾. Lassankint az orvosi hókuszpókusz is eltűnik a naptárak tartalmából, bár nem egyszerre¹³⁾. Elszórtan még közkezdveltségnek örvendenek e században is. Egészen rövidre fogják azon fejezeteket is, melyek az évszakokról szólnak; ugyancsak rövidke kis fejezetekben tárgyalják az „astrologische Muthmassungen“-okat is. Annál hosszabb azonban a vásárok jegyzéke s a már említett „Post-Zettel“ (1718), amely most már a városoknak egymástól való távolságát is megadja. Minderre különösen a kereskedőknek volt szükségük és így annál értékesebbé és nélkülözhetetlenebbé vált számukra ez a házi könyv.

A felvilágosodás gyakorlatias szelleme hozta magával azt is, hogy a naptárakba veszik fel azon eseményeket, amelyeket az elmúlt évben az újságok már hoztak („Kurtzer Bericht merkwürdiger Begebenheiten“ 1718-1729-es naptárakban).¹⁴⁾

A gyakorlatias irányba terelődés mellett a naptár-készítők nem feledkeztek meg az élet erkölcsi oldaláról sem. Sikeresen idéznek már morális tartalmú közmondásokat is, pl. 1729-ben figyelmezteti olvasóit a serény naptárkészítő: „Hitzige gemüter stiften Unglück an“, vagy „Freundliche Worte und Liebkosungen sind gefährliche Fallen, wodurch die leichtgläubigen gefangen werden“ (1730). Ilyen és hasonló tartalmú közmondásokat nem ritkán hoznak e naptárak.

1740-ben meghal e naptárak kiadója, Breuer János s ugyancsak ez évben jelenik meg utoljára a majdem százéves híres lőcsei német kalendárium a XVIII. században. Ez az utolsó évfolyam is követi az új irányt. A „beygefügte schöne kurtzweiligen Historien und Einfällen“ is ezt a célt szolgálják. A kis történetek, ahogy a naptár nevezi őket, inkább morális tartalmú „Lehr-Stück“-ök, melyeknek célja nem annyira szórakoztatás, hanem sokkal inkább oktatás („einem nützlichen

¹²⁾ V. ö. Wagner: i. m. XII. l.

¹³⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIII. l.

¹⁴⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIV. l.

Unterricht sehr dienlich“). Újnak kell mondanunk e naptárak tartalmában az *anekdotákat* is, amelyekkel itt először találkozunk s melyeknek célja szintén oktató. Ilyenek cím szerint: „Von der Weiber Lust und ihren Begierden“, vagy „Von drey Studenten und einem Bauer“. Ehhez hasonló témákat a bécsi „Krakauer Schreibkalender“-ben már a XVIII. sz. huszas éveiben találunk.¹⁵⁾ A bécsi naptárakban is azt tapasztaljuk, hogy, mikor a babonás jóslatok már hitelüket veszítették a nép körében, akkor kezdik azoknak helyét a naptárakban kis dalokkal, költeményekkel, közmondásokkal és különösen anekdotákkal kitölteni¹⁶⁾.

Ugyanez a helyzet a lőcsei kalendáriumok tartalmában is, csak hogy költeményekkel, dalokkal még nem találkozunk. A különbség tehát a bécsi és lőcsei naptárak tartalmában nem nagy, 15, legfeljebb 20 év.

1740-től kezdve nem látunk már lőcsei kalendáriumot a XVIII. sz.-ban. Csak 1831-ben jelenik meg újra.¹⁷⁾ A német lőcsei naptár megszűnésével a Breuer-nyomda is pusztulásnak indul. A híres magyar lőcsei kalendárium, mely szintén ebben a nyomdában készült, már 1738-ban megszűnik.¹⁸⁾

A Breuer-féle nyomda felszerelésének egyik részét 1748-ban megvásárolta gr. Csáky nagyváradi püspök, a másik részét pedig Károlyi gr.¹⁹⁾

Igy szűnt meg hazánk szellemi életében az egykor legnagyobb szerepet játszó híres lőcsei nyomda. Podhorászki 1775-ben a város támogatásával újból megnyit egy nyomdát Lőcsén, amely 1803-ban Mayer kezébe kerül, később Werthmüller veszi át, 1875 óta pedig a Reiss-család birtokában van.²⁰⁾

A sok nyomtatvány közül, amely a híres lőcsei Breuer-nyomdában készült, kétségkívül a kalendáriumok érték el a legszebb eredményeket és örvendtek nagy elterjedtségnek. A köztudat azonban más jelentőséget tulajdonít nekik, mint amit valójában megérdemelnék. Azt vélik ugyanis, hogy humoros elbeszélések és tréfás anekdoták miatt örvendtek oly nagy közkedveltségnek. Ezt a véleményt azonban Hajnócival egyetértve nem fogadhatjuk el már csak azért sem, mert ilyen humoros elbeszélések vagy egyáltalán nincsenek bennük, vagy csak nagyon kevés. Ezt láttuk különben e kalendáriumok tar-

¹⁵⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIII. l.

¹⁶⁾ V. ö. Wagner: i. m. XII–XIII. l.

¹⁷⁾ Kertbeny-Petrik: Magyarországi német könyvészet 1801–1860. Budapest, 1886. II. k. 192. l.

¹⁸⁾ Mátray: i. m. i. k. 176–88 l.

¹⁹⁾ Ennek további történetét megírta Eble Gábor: Egy magyar nyomda a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1891.

²⁰⁾ Hajnóci-Firtinger: i. m. 40 l.

talmának ismertetésénél is. Hogy mégis oly nagy hírnévre jutottak és különösen a kereskedővilág kedvelte a naptárakat, azt annak köszönhetik, hogy a legnagyobb pontossággal közölték a postajáratokat (Ordnung des Postverkehrs) és kimerítően hozták nemcsak a felsőmagyarországi, hanem az erdélyi s néha a szomszédos országok vásárjegyzékét. Ez az egyetlen igazi oka annak, hogy még ma is fogalom a lőcsei kalendárium²¹⁾.

4. A kassai és besztercebányai német naptárak.

Hosszú időnek kellett elmúlni, hogy a valamikor oly virágzó szepesi német naptárak ismét folytatásra találjanak. Folytatásról nem is igen beszélhetünk, hiszen alig jelent meg pár *német naptár* — amennyire megállapítható — Északmagyarországon a XVIII. század második felében. Pusztán kísérleteket látunk Kassán és Besztercebányán.

Az 1789-re megjelent „Neuer Kaschauer Kalender auf das Jahr 1789 für Ungarn, Siebenbürgen und den angrenzenden Ländern also eingerichtet, dass solcher zu Haus u. auf der Reise mit vielen Nutzen und Vergnügen kann gebraucht werden“ csak szerény kezdet a XIX. sz.-i gazdag német kalendáriumi irodalomhoz.

Kicsiny formájú e naptár és címlapja egészen hasonlít a bécsi „Schreibkalender“ címlapjához (egy astronomus földgömböt tart kezében). Tartalmában is erősen csatlakozik ahhoz az új irányhoz, amelyet a bécsi naptárirodalom már a XVIII. sz. első felében megkezdett és követett.¹⁾ E kassai naptár formális őrzője lesz az erkölcsnek, azon morális tartalmú „Betrachtung“ jaival, amelyeket az év minden hónapjához hozzákapsol. Legtöbbször az erényekről szólnak és ezek nagy előnyeit emelik ki, vagy korholják az erényekkel ellenkezőt.²⁾

Az „Allgemeine Liebe“ című elmélkedéssel következőkép kezd: „Betrachte die Menschen stets als deine Brüder und Schwestern: Wir haben alle einen Gott und Schöpfer, einen gleichen Ursprung, . . . eine gleich unsterbliche Seele, gleiche Hoffnungen und gleiche Rechnung! . . .“ stb. Április havában a „Gerechtigkeit“ről elmélkedik. Mottója: „Lass jedem das

²¹⁾ Hajnóci-Firtinger: i. m. 39. l.

¹⁾ V. ö. A bécsi naptárirodalom című részt a bevezetésben és Wagner: i. m. VI. l.

²⁾ V. ö. a XVIII. sz. 20–30-as években megjelent „Krakauer Schreibkalender“ tartalmát. Wagner i. m. így jellemzi e kor naptárait: „Der Kalender wird zu einem förmlichen Hüter der Moral, er hält den Zeitgenossen ihre Fehler vor, und rügt . . . ihre Putz und Genussucht . . . in humoristischem Tone, aber mit durchaus moralischer Tendenz, so dass man sie förmlich moralische Predigten nennen könnte, auf zwölf Monate des Jahres verteilt und deren Charakter irgendwie angepasst.“

Seine.“ Majd sorra kerülnek a „Treue“, a „Sanftmuth“, stb. Bátran nevezhetnők mi is ezeket az elmélkedéseket Wagnerrel morális predikációknak, mivel kétségbevonhatatlanul az erény diadalát sürgetik.

Az erkölcsi nemesedést szolgáló rövid fejezeteken kívül találunk olyant is, mely a magyar történelemből veszi tárgyát. Tizenegy lapon át az egész magyar történelmet összefoglalja röviden a „Kurtzgefasste Geschichte des Kön. Hungarn von den ältern bis auf gegenwärtige Zeiten“ című fejezet. A magyarországi s erdélyi vásárok jegyzéke már alfabetikus sorrendben hozza a helységneveket, ahol vásárokat szoktak tartani. Az erdélyi és magyarországi postajáratok rendjében pedig praktikus újítással találkozunk. Nemcsak az időt és helyet jelöli meg, hogy mikor és hol jelenik meg a postakocsi, hanem azt is, hogy az egyes kiválóbb városok milyen messze vannak Béctől és mennyi a kérdéses városok lakóinak a száma.

Irodalmi mellékleteket (költeményeket, meséket, anekdotákat) azonban hiába keresünk e naptárban.

Sajnos, e gazdag tartalmú kalendáriumnak csak 1825-ben akadt folytatása. E naptárnak a tartalmában (1825) már az új magyar irodalom szerepel német fordításban³⁾ (pl. a Szózat). Azonkívül tele van legendákkal, költeményekkel, epigrammákkal. A magyar városok (Pozsony, Kassa, Pest stb.) történetének megírásával hazafias célokat szolgál. E naptár gazdag tartalmával méltó arra, hogy a többi naptáraknak is mintául szolgáljon, amelyek a 19. sz. folyamán jelentek meg.

E nagy közkedveltségnek örvendő kassai kalendárium példájára *Besztercebányán* is jelenik meg naptár a XVIII. sz. utolsó tizedében. Rövid címe így hangzik: „Kalender auf d. J. 1795. von Neusohl.“ E naptár tele van tréfás, humoros adomákkal, mint „der Bauer gibt das Stroh nicht her,“ vagy „Besser ist nicht zu verheirathen;“ továbbá morális célzatú elbeszélésekkel: „Einem Weinsaufer die Saufzucht zu vertreiben.“ A humoros bécsi szónoknak Abraham a S. Claranak műveiből vett adalékokkal is találkozunk a naptárban („Ueble Ehe“), melyekkel szintén javítani akarja kortársait.

Sajnos, hogy ennek a német naptárnak, mely a XVIII. sz.-beli szepesi kalendáriumok közt az utolsó, nem akadt folytatása. Ha a szepesi német naptárak eddig ismertetett példányainak tartalmát végignézzük, azt látjuk, hogy a két utoljára tárgyalt kalendárium (kassai és besztercebányai) támaszkodik legjobban a bécsi naptárakra. Azokat a kevés anekdotákat és elbeszéléseket, amelyeket eddig említettünk, többnyire a bécsi naptárakból ollózták ki.

³⁾ L. a befejezést.

III.

A német naptáirodalom Nyugatmagyarországon.

1. Nyugatmagyarország műveltségi viszonyai.

Az 1740-ben megszűnt híres lőcsei kalendáriumok után a hazai német naptáirodalom, amely eddig úgyszólván csak a Szepességen virágzott, földrajzilag is más vidékre költözködik. A szepesi németiség kezdi elveszíteni vezetőszerepét, melyet a 18.-ik századig a hazai többi németiséggel szemben birtokolt. Szerepét a 18. század második felében átveszi a nyugatmagyarországi németiség. Különösen Pozsony, Sopron és Győr e németiség szellemi életének a középpontja.

E tény magyarázata nem okoz nehézséget. A nyugatról (Anglia, Franciaország Németország) kiinduló új szellemi áramlatok csakhamar kedvező fogadtatásban részesülnek Ausztriában is, különösen az osztrák császárvárosban. Természerűleg ennek a közvetítésével szomszédos német városainkra is hatottak ez áramlatok. Ezeknek átvételére német városainkban a szükséges előfeltételek megvoltak. Már földrajzi fekvésük is készíteti őket a nyugati országokkal való gazdasági és kulturális kapcsolatok megalapozására. Ehhez járul még az a tény is, hogy nyugati hienceink az alsó-ausztriai és stájer németekkel egy közös néptörzset alkotnak.¹⁾ A nyugatmagyarországi városok polgárai ugyanazt a városi életet élik, mely a legkülönbébb királyi privilégiumokkal ellátva, a német városok alapját alkotta.²⁾ Az ipar, kereskedelem itt is, mint a Szepességen, a német lakosság kezében van. A vásártartás joga, a szabadkereskedelem, az árúmegállító jog stb. alkotják kiváltság-leveleiknek nagyrészét. Mindezeket megújítják, kibővítik, ami arra enged következtetni, hogy a városi polgárság nagy gondot for-

¹⁾ V. ö. Bleyer Jakab: Egyet. Phil. Közöny 1914. évf. 218. l. Nagl-Zeidler: i. m. 37. l.

²⁾ V. ö. Ortway Tivadar: Pozsony város története. 6 kötet. Pozsony, 1892—1912., v. Házi Jenő: Sopron szab. kir. város története. I. rész 7. kötet Sopron, 1921—29. Winkler Elemér: A soproni céhek története a XV—XIX. században. Sopron, 1921.

dítt mindezekre s hogy nagy volt a forgalom e városokban különösen a szomszédos Ausztriával.³⁾

Sopron többször volt színhelye országgyűléseknek, Pozsony e mellett királyaink ősi koronázó városa, hol királyaink más királyok követeit is fogadták.

Mindezen kedvező körülmények természetszerűleg nagy hatással voltak e városok gazdasági életének fellendülésére. Sopron és Pozsony nyugati németiségünk szellemi életének középpontjai. E kettő a szomszédos Bécsnek erős hatása alatt áll, különösen áll ez Pozsonyról. E várost kultúrtörténeti szempontból bátran nevezhetjük Bécs elővárosának azért is, mivel a császárvárossal egyszerre kapja a külföld impulzusait.⁴⁾ Német jellegüket még a XIX. század folyamán is megőrzik és mindig fogékonyak maradnak a nyugati új eszmeáramlatokkal szemben.

Sopron, Győr, Nagyszombat, Pozsony nagy szeretettel karolják fel az iskolaügyet és nem riadnak vissza nagy anyagi áldozatoktól sem.⁵⁾ A protestantizmus elterjedése Nyugatmagyarországon, a jezsuiták letelepedése és az ezzel kapcsolatos ellenreformáció, a történeti események egész sora (pozsonyi békekötések, az említett országgyűlések) fontos tényezői a városok művelődésének.

Eredeti katolikus irodalomról a XVIII. század közepéig nem beszélhetünk. *Pázmány Péter* a katolikus papok ideálja, különösen a predikációban. De később erősen érezhető a bécsi helyi szónokok (Scherer, Abraham a. S. Clara) hatása. Sopronban Primes, Pozsonyban Fleischer tűnik ki a prédikálás terén. Magasabb nívón állanak a jezsuiták, kik francia mintákat követtek.⁶⁾

Fontos tényezők a városok kulturális életében a nyomdászat, a színészet és hirlapirodalom is. Ezek említett nyugati városainkban legtöbbször németek kezén vannak.

Nagyszombatban már 1577-ben találkozunk nyomdával. Telegdi Miklós pénzén épült és ebben jelentek meg *Pázmány* polemikus munkái.⁷⁾ Pozsonyban *Forgách Ferenc* bíboros alapít nyomdát 1610-ben. *Pázmány Kalauza* itt jelent meg. 1644-ben e kettőt egyesítik Nagyszombatban s ettől kezdve a XVII. század végéig e város lesz nyugati németiségünknek szellemi

³⁾ V. ö. Koltai Virgil: Győr színészete 1849-ig. Győr, 1889, 38—39. l.

⁴⁾ Bleyer: i. h. 218. l.

⁵⁾ V. ö. Frankl: i. m. Németh Ambrus: A győri tud. Ak. története. Győr, 1897. Pauler Tivadar: A budapesti egyetem, Budapest, 1880. Sopron iskolaügyét l. Kárpáti Károly: A soproni m. kir. áll. főreáliskola története, Sopron, 1896. 7—12. l.

⁶⁾ V. ö. Pukánszky: i. m. 304—15. l.

⁷⁾ Aigner: i. m. 27. l. és Ballagi: i. m. 72. l.

centruma. Ezekon kívül még több nyomda is keletkezett Pozsonyban e korban.⁸⁾ Sopronban 1692-ben találkozunk először nyomdával. Ugy látszik az említett nyomdák csak kisebbek voltak. Az első nagyobb nyomdát a salzburgi származású Royer alapította Pozsonyban 1715-ben, melyet 1750-ben Landerer Mihály János vett meg.⁹⁾ A másik híres nyomdász e korban Streibig A. József. 1715-ben Sopronban látjuk, 1728-ban pedig a püspök hívására Győrbe költözött.¹⁰⁾ Ennek a nyomdájában készült az 1737-ben meginduló és 1918-ig megjelent „Raaber Krakauer Kalender.” Sopronban Siess családja is alapított nyomdaműhelyt, amelyben a nyugatmagyarországi katolikus és protestáns prédikátorok beszédeinek nagy része jelent meg.¹¹⁾

Az ipar és a nagyforgalmú kereskedelem révén meggazdagodott nyugati városoknak egyik elengedhetetlen kultúrtényezője a színészet. E téren is nagy hatással van városainkra a szomszédos Bécs. A magyar mágnások (Koháry, Pálffy) egész vagyonokat költöttek Bécs színészetének emelésére. Az *Eszterházyak* százezreket áldoznak Kismartonban a zenei élet fenntartására. A pozsonyi és soproni színészet már a XVIII. században szép multra tekinthet vissza. A középkor óta a pasziójátékot és iskolai szindarabokat szerették latin, magyar és német nyelven előadni.¹²⁾ A vidéki színészet pedig élénk kapcsolatban van a németországi színészet fejlődésével. Itt is találkozunk a „Haupt u. Staatsaktionen-”ekkel; Gottsched hatásával kb. a XVIII. század derekán. A pozsonyi műsor azt mutatja, hogy a klasszikusok darabjai is színrekerültek (Miss Sara Sampson 1768, Minna von Barnhelm 1770, Emilia Galotti 1773). Sopronban már 1769-ben megnyitják a városi színházat s ebben játszottak az Eszterházyaktól szerződöttest színészek is. Virágkorát 1788—1814 között éli a német színészet, melynek műsorából Lessing, Goethe, Schiller, Shakespeare darabjai sem hiányoznak. — A győri német színészet nem tud ilyen fejlődést felmutatni. Csak 1772-ben tudunk német színingazgatóról, majd hosszabb időn át (1791—98) egyáltalán nincs a városnak színtársulata. Valószínű, hogy a pozsonyi színészek rándultak le Győrbe alkalomadtán.¹³⁾

⁸⁾ V. ö. Aigner: i. m. 28—32. l. Ballagi: i. m. 73. l.

⁹⁾ Aigner: i. m. 62—64. l.

¹⁰⁾ Pitroff Pál: A győri sajtó története (1728—1850). Győr, 1918. 15. l.

¹¹⁾ Pukánszky: i. m. 257—336. l. A könyvkereskedelmet és könyvnyomdászatot l. bővebben: Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvkereskedelem és könyvnyomdászat a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1917. V. ö. Pitroff: i. m. 61. l.

¹²⁾ V. ö.: Fináczy Ernő: Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékainak történetéhez. Egy. Phil. K. 1900—1902. évf. Heppner Antal: A pozsonyi német színészet története a XVIII. sz.-ban. Pozsony, 1910. — Vatter Ilona: A soproni német színészet története 1841-ig. N.Ph.D. XL. Budapest, 1928. — Koltai Virgil: Győr színészete. Győr, 1889.

¹³⁾ Koltai: i. m. 38—54. l.

A városok szellemi életében nagy szerepet játszik a *hírlapirodalom* is. Ez támogatja a színészetet, amennyiben propagandát csinál neki; közvetíti a német irodalom új termékeit stb. Abból a kis társaságból, amelyet 1761-ben Pozsonyban Windisch Károly Gottlieb alakított, hatalmas ösztönzések, irányítások indultak ki a hazai német irodalmi törekvések számára. A társaság tagjai valláskülönbőség nélkül a felvilágosodás eszmévilágában éltek, művelődési vágy hatotta át őket s mindenféle ismereteket akartak közölni honfitársaikkal.¹⁴⁾ Az említett Windisch indítja meg 1764-ben a „Pressburger Zeitung“-ot, melyet halála után Korabinszky, majd Tállyai adott ki. Ez a lap ma a legtovább fennálló újságja Magyarországnak.¹⁵⁾ Majd megjelenik a „Der Freund der Tugend“ és „Pressburgisches Wochenblatt“, „Allgemeine deutsche Theaterzeitung“, „Ungarisches Magazin“ (1781—87). Sopronban is találkozzunk ilyen lapokkal: „Theatralisches Wochenblatt“ (1778), „Oedenburger Theaterjournal.“ Győrött ilyenfajta német lapokkal nem találkozunk. A szépirodalom legújabb jelenségeire a különféle almanachok hívják fel a közönség figyelmét.

Ezeknél azonban sokkal nagyobb közkedveltségben állottak a nép széles rétegében a Győrött és Pozsonyban megjelenő német kalendáriumok. Irodalomtörténeti szempontból hoznak szépirodalmi dolgokat is és nagymértékben szolgálják a népnevelést, amennyiben erősen kidomborítják a 17.—18. század jellemző műfajának, a meséknek tanulságát.

Bécsnek naptárirodalma előnti határvárosainkat, ami egy-szersmind megmagyarázza azon tényt is, hogy miért indul meg e városokban a hazai német naptárirodalom oly későn. A hatás, amit a „Krakauer Schreibkalender“ e hazai német naptárakra tesz igen nagy, különösen a nagyszombati német naptárakra. Sopron majdnem egészen kikapcsolódik a nyugat-magyarországi német naptárirodalomtól és csak a mult század közepétől kezdve ad ki rendszeresen német kalendáriumokat. E tényt magyarázza Bécs, Pozsony s Győr gazdag naptárirodalma, mely e várost egészen előnti kalendáriumokkal.

2. A nagyszombati jezsuita naptárak.

Pukánszky a magyarországi német irodalmi törekvéseket a XVII—XVIII. sz.-ban (1606—1760) barokk-kornak nevezi.¹⁾ A kor jellegét viselik magukon azok a német nagyszombati kalendáriumok is, melyek a XVII. sz. hetvenes—nyolcvanas éveit

¹⁴⁾ Pukánszky: i. m. 379. l.

¹⁵⁾ Zuber Marianne: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. N.Ph.D. XVII. Budapest, 1916.

¹⁾ Pukánszky: i. m. 215. l.

ben kezdtek népszerűvé lenni. Eddig csak Északmagyarország német naptáiraival találkoztunk. A lőcsei, bártfai naptárakkal egyidőben jelennek meg e gazdag tartalmú katolikus naptárak, melyek már nemcsak babonára és asztrológiai hóbortokra, hanem irodalmi ízlésre, erkölcsi önművelődésre is nevelik a népet.

Az említett pozsonyi és nagyszombati nyomdák egyesítése (1644) után a nyomda vezetését az ellenreformáció előharcosai, a jezsuiták veszik át.²⁾ Az ő nyomdájukból kerül ki azon híres kalendáriumok egy része, melyek a XVII. sz. második felében a legnagyobb figyelmet érdemlik, s amelyeket kimondottan katolikus jellegük is kiemel a kor többi naptárai közül. A naptárak másik része Münchenben jelent meg.³⁾ Szerkesztői a nagyszombati egyetem jezsuita tanárai, kik naptáraik asztrológiai részét a bécsi egyetemmel hagyták jóvá („auf der Wienerischen Universität approbiret”). Címük rendesen a következő: „Tyrnauer Schreib-Kalender auff das Schaltjahr MDCLXXVI Gestellet nach den Tyrnauischen Meridianum und Elevationem Poli 48 Graduum, wie auch nach dem gemeinen Lauf der Planeten, des Welterfarnen und Weltberühmten Astronomi Andreae Argoli. Nach möglichen Fleiss eines der loeblichen Ertz-Bischöflichen Universität der Königl. Freystadt Tyrnau in Königreich Ungarn. Gedruckt zu Tyrnau in der Akademischen Buchdruckerey.“⁴⁾ Az a tény, hogy a bécsi egyetemmel hagyatják jóvá, amelynek tanárai a híres „Krakauer Schreibkalender“-t szerkesztik (l. feljebb), a bécsi naptárkészítők nagy tekintélyére enged következtetni. A cím után a komoly tekintetű csillagásznak portréját hozzák a fent jelzett módon.

A második oldalon a császári címer, a kettős sas látható. E címer felett a következő szavak olvashatók: „Unter der glorwürdigsten Regierung des allerdurchlauchtigsten und Unüberwundlichsten Römischen Kayzers und Apostolischen Königs Leopoldi I.“ A címer alatt pedig ez áll: „Er lebe! Er triumphire!“

A naptár beosztása nem tér el a Frölich-féle naptárak beosztásától. Ez nem onnan van, hogy Frölichet utánózták, hanem mivel ez volt a külföldön a divatos forma. A második része azonban hosszabb, mivel e naptárak a szokásos asztrológiai hóbortokon kívül az akkori török háborúkról és általában a harcászatról lapnyi elbeszéléseket („Abhandlungen“) hoznak.

Az első, ami e kalendáriumok vizsgálatánál szemünkbe

²⁾ Ballagi : i. m. 72—73. l.

³⁾ Hogy mi az oka annak, hogy a kalendáriumok egyik részét máshol adják ki, nem sikerült megállapítanunk.

⁴⁾ Némelykor hozzáteszi: „eingesetzt durch einen auss der Gesellschaft Jesu und auff der Wienerischen Universität approbiret.“

ötlik, azoknak katholikus jellege. Ezt látjuk különösen a szoros értelemben vett naptári részben, a szentek neveinek használatánál, továbbá abban, hogy az év minden napjához fűz valóságos és erkölcsi életszabályokat. A szentek neve mellett szerepel a mivoltukat kifejező katholikus jelző is, mint apostol, püspök, vértanú, apát stb. továbbá jelzi azt is, mikor és hol éltek, hol haltak meg. Pl.: Január 4: „Titus, Bischof. † 94 zu Kreta“, „5. Brachm. Bonifaz Bisch. † 754 zu Fulda“, „21. Aug. Steph. Ung. Kön. † 1038 zu Stuhlweissenburg“ s így tovább. Feltűnő az is, hogy a magyar szentek nevét (szt. István, Imre, László) vörös nyomással tüntetik fel. Sokkal erősebben mutatják katholikus jellegét e naptáraknak az említett erkölcsi életszabályok: „Geistreiche Sprüche, oder auserlesene Lehr-stück gezogen auss dem Guldenen Hand-Büchlein Thoma a Kempis., Ilyenek: „Des Fleisches kurtzer Lust, ist oft der Seelen ewiger Tod“; „Was der Mensch aussäet, wird er auch einschneiden.“ Naptárunk katholikus jellegével függ össze, hogy *Malachias* érsek jóslatát is ismerteti: „prophetische. wunderliche, . . . Spruch oder Sinn-Bilder des Hl. Malachiae Erzbischoffen in Irland und Stadthaltern Christi auff Erden, welche er auss dero-selben Wappen, Sigill, andere Zeichen und Umständen abgenommen . . . hat.“ E jóslat szerint „Papst Pius IX. Crux de cruce, Leo XIII. Lumen in Coelo, Ein Licht im Himmel, Pius X. Ignis ardens, brennendes Feuer, Benedikt XV. Religio depopulata, die verheerte Religion, Pius XI. Fides intrepida, der unerschrockene Glaube,“ a következő pápa pedig „Pastor Angelicus lesz“.

Amely naptárban az említett vallás-erkölcsi idézetek hiányoznak, ott az év minden napjához egy-egy történeti eseményt fűznek. Összefüggő történeti, földrajzi közleményekkel, valamint parasztszabályokkal a naptár első részében nem találkozunk.

A naptárak második részében ugyanazon babonával és asztrológiai különösségekkel találkozunk, mint Frölich naptárjaiban és a bécsi „Krakauer Schreib-Kalender“-ben. Teljesen megfelel a XVII. században uralkodó babonás hitnek az ilyen fejezet: „Von Krankheiten und Leibs-Gesundheit.“ Azt mondja: „Die Zufäll der Krankheiten auss der Beschaffenheit der Zeit vorzusagen und in Artzneyen und Aderlassen die Influenzen der Gestirn zu beobachten, verbietet nichts, sondern die Vernunft erfordert es selben. Denn weil die Humores dess menschlichen Leibs von denen himmlischen Einflissungen und dero-selben Beschaffenheiten entstehen . . . wird keiner verneinen, dass die Kraft, Bewegung und Lauff des Mons, der Planeten und anderen Gestirn zur Kurirung der Krankheiten zum aller-meisten in Obacht zu nehmen sey.“⁵⁾ Majd különféle tanács-

⁵⁾ Az 1676-ra szóló naptár IV. fejezetében

kat ad „von der Zeit zu purgiren und Artzneyen, ob die Ader zu öffnen und wann solche gut zu gebrauchen.“ Ezen a téren a következő szabályok tartandók szem előtt: „1) Ist zu beobachten die Natur dess Menschen, 2) das Alter, 3) die Eigenschaft der Medicin . . .”⁶⁾ Majd pontosan meghatározza az egyes napokat, amelyeken ezeket az egészséget szolgáló cselekedeteket elvégezhetik. Az ilyen terjedelmes és kimerítő szabályok a németországi naptárakban már a XVI. században kezdenek eltűnni,⁷⁾ de nálunk még a XVIII. század első negyedében is sűrűn szerepelnek a naptárakban, nemkülömben a bécsi kalendáriumban is.⁸⁾ Hivatalosan 1754-ben tiltja meg a cenzura az ilyen babonás témák közlését.⁹⁾

A „Lassmännlein“-nel a hazai német naptárak történetében nem találkozunk sokszor, először az 1676-ra szóló nagyszombati naptárban. Ez az anatómiai figura alkotja a külföldi naptárakban az egészséget szolgáló fejezetek végét.¹⁰⁾ Legelőször Regiomontanus naptárában fordul elő ezzel a címmel: „Der lassman mit den zwelf Zeichen“ (1473) és 1810-ben tűnik el örökre a kalendáriumból.¹¹⁾ A „Lassmännlein“ meztelen embert ábrázol, akinek összes belső orgánumai láthatók és ezek a zódiákus tizenkét jegyével vannak kapcsolatban.¹²⁾ Az említett naptárban (1676) ezen anatómiai figura alatt a következő sorok intik az olvasót az egészségi szabályok megtartására:

„An keinem Glied lass du zu jener Frist,
Wenn Mon in seinem Zeichen ist,
Welches dasselbe Glied berührt,
Mit schaden haben's viel Leuth probirt.“

A XVIII. század folyamán megjelent naptárak már nem hoznak ilyen terjedelmes egészségügyi szabályokat, sőt lassankint egészen eltűnnek. Csak a naptárak végén feltüntetett „Aderlass-tafel“ mesél még a maga némaságában az egykor oly nagy dicsőségnek örvendő babonáról. Már az idézett sorok is mutatják, hogy szerintük az ember minden tevékenysége valamiféle viszonyban áll a csillagokkal. E nézettel találkozunk a nagyszombati naptárak asztronómiai fejezeteiben is, bár már nem olyan terjedelemben, mint a Frölich-féle naptárakban.

Annál nagyobb figyelemre méltatják e nagyszombati kalendáriumok az időjósást. A „Prognosis“-ban hosszú, terjedel-

⁶⁾ Kal. 1676. i. f.

⁷⁾ Bohatta: i. m. 253. l.

⁸⁾ V. ö. Wagner: i. m. VIII—XII. l.

⁹⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIV. l. Schermann: i. m. 55. l.

¹⁰⁾ Wagner: i. m. IX. l.

¹¹⁾ Bohatta: i. m. 255. l.

¹²⁾ V. ö. Bohatta: i. m. 254. l. és Wagner: i. m. IX—X. l.

mes fejezetek számolnak be az időjárásról, a jövő termésről: „Von Beschaffenheit und vermuthlichen Witterungen . . . der Zeiten des Jahres,” vagy: „Immerwärende auss unterschiedlichen Autoribus zusammen getragen und mit Erfahrnuss bekräftigte Vorbedeutungen oder Vorspürungen der Witterung“ (1676) címmel. Miután a szép és rossz idő feltételeit már világosan elmondta, így fejezi be: „In übrigen gibt es die Erfahrnuss nach dem lateinischen Vers z. B.

Pallida Luna pluit, rubicunda flat, alba serenat,
d. i. Der bleiche Mon den Regen bringt,
Ist er rothlicht, so blast der Wind,
Der klare weise Monden-Schein,
Den hellen Himmel führet ein.“ (1676.)

Az időjárással szoros kapcsolatban van a termésre vonatkozó jóslás is. Ez utóbbi az u. n. parasztszabályokkal történik, amilyenekkel még a mai népies kalendáriumokban is gyakran találkozunk. E parasztszabályok („Bauernregeln”) mély hatást gyakoroltak a népre már azért is, mert ősi tapasztalatból eredtek és könnyen emlékezetben tartották, mivel az egyes szabályokat közmondásszerűen és lehetőleg rimpárakban foglalták össze. Nagyon valószínű, hogy ezeknek egy részét a népfantázia maga alkotta a meglevők mintájára, de nagyobb részük külföldről származik. Itthon a hazai viszonyoknak megfelelően változtattak rajtuk s hazai körülményekhez alkalmazták.¹³⁾ Ha valahol, itt különösen érezhető a bécsi naptárak hatása a hazai német naptárirodalomra. Sokszor szószerint egyeznek ezek a szabályok. Január havára pl. ezeket mondja az „Ungarischer Ackersmann”:¹⁴⁾

Morgenroth auff den Neuen Jahrs-Tag,
Bringt Krieg, Unheil, Theurung und Plag;
Ist aber klarer Sonnen-Schein,
Bringt gute und viel Fisch herein.
Erhebt sich Wind in dieser Nacht,
Auff grosse Pest man habe Acht,

¹³⁾ Adleff: i. m. 74. l.

¹⁴⁾ A bécsi „Krakauer Schreibkalender-“nek ugyancsak januárra szóló „Bauern-Practic-“ja:

„Morgenroth auf den Neuen Jahres Tag.
Bedeut Krieg, Ungewitter und grosse Plag.
Den andern ein klarer Sonnenchein,
Bringt gute und viele Fisch herein.
Erhebt sich ein Wind in der dritten Nacht,
Auf grosse Pest man habe Acht.
Scheinet die Sonn auf Vincenti-bass,
Mit guten Wein füllet's uns Fass.“ — (Wagner: i. m. X. l.)

Vincenten klarer Sonnen-Schein
 Uns Bauern bringt viel Fraid und Wein.“ (1676)

Július havában így szól „gar recht ein stolzer, Bauer“:

Wenn nun nicht gehet mit einem Rechen,
 Wenn die Mucken und Bremen stechen,
 Der muss in Winter gehn mit einem Stroh-Seil,
 Und fragen, hat niemand Heu oder Stroh feil.“ (1676)

Októberben így vigasztalódik a „Bauern-Pöffel“:

„Oktober bringt den süßen Most,
 Glaubst du nicht, die Winterbeer kost!“

Ezekhez hasonló verseket a nagyszombati naptárak épúgy, mint a bécsiek minden hónapra hoznak.

E tanító irányú versek mellett bőséges helyet biztosítanak a gabona-, szőlő-, zöldségtermelésről, valamint a baromfitenyésztésről szóló tudományos oktatásnak is, melyeket ilyen cím alatt közölnek: „Nachricht und Unterweisung auff alle Monath des ganzen Jahrs gestellt, was ein fleissiger Haus, — Wirth oder Ackersmann thun oder lassen soll.“ 1686-ra „Hundert Anmerkungen“-t kap a gazda „zur Haushaltung dienlich, was in Erb-Frey- oder Aigenthumb Gütern, die Forst Wälder, Wisen, Matten, Zieh und Mast Vich, wie auch das Geflügel betrifft.“

A „Von Krieg“ című fejezetben határozottan szembeszáll azon nézettel, mely azt tanítja, hogy a háború bekövetkezését is a csillagokból lehet megjósolni, mert „es ist ein Ketzerischer Irrthumb und verdammlicher Aberglaube der Heyden, die Mord-Sieg . . . Zerstörungen der Königreich dem Gestirn als einem unwider-ruflichen, unvermeidlichen . . . Verordnung zumessen.“¹⁵⁾ Sőt már nevetségesnek tűnik fel e naptárkészítőknek a babonás hit: „lachenswert vom Gestern wollen jenen werden, wie es mit dem Frid oder Krieg für Beschaffenheit haben werde.“¹⁶⁾ Ilyen jóslások helyett inkább a legnagyobb eseményről, a török háborúkról közölnek hosszabb fejezeteket, valamint a hadügyről, mégpedig a naptárkészítő bevallása szerint azért „weilen anjetzo von diesem alles Stands-Personen zu handeln pflegen.“ Változatos haditémákról szólnak a „Kurtzweilige Frag-Reden“ „Ob es vornutzer und rathsamer zu halten sey, dass man in einer Landschaft vil oder wenig, oder villeicht gar keine Vestungen aufrichte oder gestalte,“ vagy: „Ob es besser seye, dass die Gräben trucken oder mit Wasser angefüllet seyen.“ stb.

A természettudománynak egyik terméke „Physico Mathe-matischer Discurs,“ amelynek szerzője nagy, tudományos appa-

¹⁵⁾ Kal. 1676. V. fej.

¹⁶⁾ Kal. 1686. III. fej.

ratussal magyarázza a felhők, szelek, az eső, köd, hó, jégeső, villám és a szivárvány lényegét (1676).

A történettudományt képviseli a „Chronica oder kurtzer Begriff denkwürdiger Geschichten, die sich in Europa . . . sonderlich in Ober und Nieder-Ungarn von Erschaffung der Welt biss auf das J. Christi MDXXVI zugetragen. Aus approbierten Autoribus, Geschichtschreibern und Chronisten als Jakobo Salliano, Augustino Torniello, Card. Baronio Bonfinio und andern neuen glaubwürdigen Scribenten kürztlich zusammengetragen.“ Mindez a krónika formájában történik. Összefüggően tárgyalja Buda történetét a „Kurtze Chronologie der alten Königl. Hauptstadt Buda in Nider Ungarn, ins gemein Ofen benambset.“ Buda történetét Kr. u. 373-al kezdi.

Az ujságot pótolja a „Zeitregiszter denckwürdiger Sachen . . . so sich von vielen Jahren zugetragen haben auff jeden Tag vorgeetzten Monats.“

E kalendáriumok gazdag tartalmát a szokásos vásári jegyzék zárja be.

3. A győri „Krakauer Schreib-Kalender“ története.

Az Ausztriából beköltözött könyvnyomdászok (Streibig, Landerer, Trattner) közül a győri Streibig Antal József volt az első, aki német kalendáriumokat adott ki hazánkban.

Az alsóausztriai Wildbergben született Streibig Antal József Ballagi¹⁾ szerint 1725 körül költözködött át Sopronba. Aigner²⁾ szerint már 1715-ben történt ezen átköltözése és már 1726-ban a győri püspök hívására Győrbe tette át lakóhelyét, Pitroff ez utóbbinak az állítását megcáfolja és bizonyítja, hogy 1726 előtt nem költözködhetett Győrbe.³⁾ Hogy ezen egymástól eltérő nézetek közül melyik igaz, nem tudjuk. Petrik azonban (I. k. 372. l.) már 1728-ra említ egy győri német kalendáriumot, melynek címe: „Neu eingerichteter Raaberischer Kalender auf d. J. 1728. Gedr. durch Jos. Ant. Streibig“. E naptárról azonban Petriken kívül sem Pitroff, sem Ballagi vagy Aigner nem tud semmit. Sőt Petrik szerint e naptár a Nemzeti Múzeum könyvtárában Budapesten megtalálható, mi azonban minden szorgoskodásunk ellenére sem tudtuk felfedezni. E naptár helyett azonban sikerült a Nemzeti Múzeum könyvtárában egy 1729-re szóló győri kalendáriumot felfedezni, melynek következő a címe: „Crackauer Schreib-Calender auff das Jahr MDCCXXIX. Ist ein gemeines Jahr von 365 Tag. Mit lesenswürdiger Beschreibung der Vestung Raab

1) Ballagi: i. m. 117. l.

2) Aigner: i. m. 65. l.

3) Pitroff Pál: i. m. 7. l.

und wie diese 1549. in Türckische Hand gerathen. Nicht weniger der 4. Jahr-Zeiten... Witterung und Jahr-Marckt. Raab, druckt Jos. Ant. Streibig, König. Priv. un. Bischöfl. Raab Buchdr. A naptár nagyon kicsiny formájú. A parasztszabályok a nagyszombati naptárból ismeretes „Lassmännlein“ figuráját egy az emberi test organumait tárgyaló 16 soros vers kíséri, melynek utolsó sorai teljesen egyeznek a nagyszombati naptár „Lassmännlein“-jéhez írt soraival:

„Wer haben will die Gesundheit sein,
Der halte sich der Wahrheit mein.
An keim Glied lass zu jeder Frist,
Wenn nicht ein gutes Zeichen ist,
So ein dasselbe Glied berührt,
Mit Schaden habens vil probirt.“

1737-től kezdve azután a Streibig család állandóan gondoskodott, hogy a „Raaber- Krakauer Schreibkalender“ minden évben megjelenjék. E nyomda sem volt jobb állapotban, mint az országban levő többi nyomdaműhely a XVIII. század első felében. Ebben jelent meg az említett német naptár mellett egy magyar nyelvű kalendárium is („Házi és úti új Kalendárium“), de csak tíz évvel később. A magyar naptár azonban a német mellett alig bír jelentőséggel, mivel csak üzleti szempontból jelent meg.⁴⁾ 1740-re adják ki először és hogy kelendőségét jobban biztosítsák, a híres „lőcsei kalendárium“-ot utánozza címbe és formában, sőt ki is írja, hogy „Epen a Lőtsei formára“.⁵⁾

A győri „Krakauer Schreib Kalender“ régebbi évfolyamai nem találhatók fel Budapesten a Nemzeti Múzeum könyvtárában. 1762-től kezdve a következő évfolyamok találhatók: 1762,-78,-79,-84,-88,-94,-96,-98, 1800,-03.-06,-07,-12. Pitroff a XVIII. század folyamán megjelent naptárakból csak két csonka példányt látott, azoknak is csak korrekturáit.⁶⁾

Az első kezünkbe akadt évfolyam a következő hosszú címet viseli: „Neu eingerichteter Alter und Neuer Krakauer Schreib-Kalender Auf das Jahr nach der Gnadenreichen Geburt Jesu Christi 1762, Welches ein Gemein Jahr ist von 365 Tagen. Darinnen der günstige Leser finden wird der Sonnen Aufgang, Tages Länge, Wetterungs-Anzeige durch die 4 Jahreszeiten

4) Pitroff: i. m. 15. l.

5) Pitroff: i. m. 16. és 20 l. 1739-től kezdve latin címtáros (Titulare Calendarium) naptárakat is ad ki Streibig, melyekben a rendes naptár után az ország egyházi és világi méltóságainak címtárát adja. V. ö. Pitroff: i. m. 7-15. l.

6) Pitroff: i. m. 13. l. Kertbeny-Petrik sem tud rólok, sőt azt gondolja, hogy az 1809-re szóló naptár az első győri német naptár. Azt mondja, hogy az említett (1809) kalendárium „scheint der erste Jahrgang des dann so verbreiteten Streibig'schen Kalenders zu sein“ i. m. i. k. 125. l.

und nach den 12 Monathen, unterschiedliche Erwählungen für Gärtner, Oebstler und Ackers-Leuth. Nebst einer Verzeichnuss deren Königreichen, Ländern und Städten, wie sie unter denen 12 Himmels-Zeichen liegen, Zwey neue akkurate Wurf-Tabellen, Zwey nützliche Interesse-Tafeln und drey Resolutions-Tabellen der Kremnitzer, Ordinari und Holländer Dukaten; worinnen auch die in dem Königreich Ungarn und Wienn einfallende Jahr-Märkte, samt der allhiesgen Raaberischer Speer- und Post-Ordnung. Am Ende folget für meine günstigen Kalender-Liebhaber eine neues Kalender Materia zur Zeit-Vertreibung, wie ich schon zum öftermalen gedienet hab. Mit sonderbarem Fleiss nach hiesiger Polus-Höhe gestellt, durch Stanislaum Dubrainsky, Phil. Math. Raab, gedruckt bey Gregori Joh. Streibig, Königl. privil. Bischöfl. und Burgerl. Buchdrucker“. Majd az ismeretes asztronómus portréja látható még a címlapon.

Ez a naptár és vele együtt az ezután megjelentek már világosan jelzik azt az irányt, melyet a bécsi naptárak a XVIII. sz. közepe óta követnek. A XVII. sz. kalendáriumaiban oly nagy szerepet játszó babona az érvágásról és más egészségi tanácsokat adó versek, valamint a csillagokból való időjósítás, ami a kalendáriumokból sohasem hiányozhatott,⁷⁾ lassankint egészen eltűnnek a naptárakból. Ezt a XVIII. sz.-ban érvényben levő szigorú cenzuratörvényeknek tulajdoníthatjuk. A naptárakra vonatkozólag Kovachich több rendeletet említ. Az egyik szerint a bekebelezett könyvnyomdászokat informálni kell, hogy mily feltételek mellett kaphatnak engedélyt naptárak nyomtatására.⁸⁾ Streibig maga is figyelmezteti naptára olvasóit e szomorú rendeletre. Az 1762-re szóló évfolyam harmadik lapján következőkép teszi közhírré: „Günstiger Leser! Es haben ihr Kayserl. und Königl. Apostol. Majestät Maria Theresia einen Befehl ergehen lassen den 26. Jänner 1756, wie dass künftighin in allen Kalendern von Aderlassen, Schröpfen, Artzney nehmen, Haar- und Nägel-Abschneiden verworfenen Tagen nicht das Mindeste solle hinein gesetzt werden; derohalben mache solches denen günstigen Liebhabern meiner Kalendern zu wissen, dass ich dero Allernädigsten Befehl nachkommen muss und solches aus hohen Befehl auslasse, sonst aus keiner andern Ursache niht.“ Egyszerre azonban nem lehet ezt a mélyen gyökerező babonát örökre száműzni, egy-két nyoma megmarad egészen a XVIII. sz. végéig.

Ezen babonás dolgok helyébe gazdasági s más hasznos közleményeket hoznak a naptárak, különösen olyanokat, amelyek a polgár házáat érdeklik: „Haus-Wirtschafts-Mitteln und

⁷⁾ Bohatta: i. m. 255. l.

⁸⁾ Schermann: i. m. 55. l.

unterschiedliche Kunst-Stücke“. Ilyenek; „Von Würme zu vertreiben; gute, schwarze Tinte zu machen“, stb. A naptárak legnagyobb részét az időtöltésre szolgáló humoros „Anekdote“-k töltik ki. A nagyszerű, találó humorral szerencsésen egyesítik a moralizáló célzatot, szereplőik rendszeren a katona, a diák és az együgyű parasztlegény, a „Hans“. Nem ritkán találkozunk hasonló irányú versekkel. Pl.

„Die Welt gibt falschen Schein,
Mach dich nicht zu gemein,
Mit arger Leuthe Kunst
Verderbst du alle Gunst,“ (1778, szept.)

A következő sorok jellemzők arra az erkölcsi felfogásra, melyet e naptár magáénak vall:

„Bedenk dein Heyl zu jeder Zeit
Und stifte ja nicht Herzeleyt.“ (1779. szept.)

Ezekben is a mindenféle hangoztatott erkölcsi elvek versbe foglalásával van dolgunk, melyek nemcsak a kor naptáraiban, hanem főként az erkölcsi irányú időszakai sajtóban, hetilapokban kapnak bő alkalmazást.¹⁰⁾ Nagy számmal vannak mesék, prózai elbeszélések is, melyeknek tartalma jórészt ismeretes — mint „Die missgelungene Bären, — Jagd“, „Der betriegerische und wiederbetrogene Schneider“, „Das probierte Pferd“ stb. Érdekfeszítő a „Lausus und Lydie“ című elbeszélés, mely „für Empfindsame Seelen“ számára készült. Lausus, az erőszakos Mezentiusnak, a tyrrheni királynak a fia, harcban legyőzi atyja ellenségét, a pränestei királyt. Bátorságával és szépségével egyszersmind az ellenséges király leányának, Lydienek szerelmét is megnyeri. A zsarnoklelkű atya maga akarja a szép királylányt feleségül venni, akitől azonban a leány egész természetével irtózik. Miután Lausus egy borzasztó cselekedetet vitt véghez, atyja megrendül és lemond Lydie kezéről. — Nőolvasók érdeklődése mellett bizonyít e kérdés: „Warum werden soviele artige, tugendhafte Mädchen in Städten und auf dem Lande Jungfern?“ A felelet rá rövid: A nagy luxus „der vor 30 und mehr Jahre zurück noch nicht so allgemeinen Einfluss auf das Wohl und Wehe der Menschen hatte“ (1800).

Hogy a győri „Schreibkalender“ nagy közkedveltségben állott és nagy elterjedtségnek örvendett, mutatja az a tény is, hogy évente kb. 20—30 ezer példányt nyomtak.^{10a)}

Ez a körülmény volt egyszersmind annak is az oka, hogy mivel a kiadók meggazdagodtak, már nem fordítottak akkora gondot kiadványaikra, mint működésük kezdetén. De mivel

⁹⁾ V. ö. Zuber: i. m. I.

^{10a)} Pitroff: i. m. 39—40. I.

Streibig elbizakodott s a naptárak kiállítására a szokásosnál is kevesebb gondot fordított, élelmes versenytársak siettek rajta túltenni. *Landererek* azt, ami jó volt kiadványaiban utánózták, s mivel amúgy is jobb betűkkel dolgoztak, mint Streibig, azért egyre több példány maradt a nyakán.¹¹⁾

1783-ban a zaklatott életű Streibig Gergely elhalt, az üzletet pedig átvette a fia: József, ki Bécsben a Schutz-Gastein nyomdájából a legjobb bizonyítványokat kapta. Az elhanyagolt nyomdát nemsokára szorgalmával annyira fellendítette, hogy az ő vezetése alatt éli virágkorát.¹²⁾ Nyomdája eléggé el van foglalta: a régi kalendáriumokat is mind kiadták, sőt újat csináltak. Ezek miatt ő is épúgy hadakozik, mint az atyja. Német naptárai miatt a pesti Landererrel van baja, mivel ez a saját kalendáriumát a győri „Schreibkalender” mintájára készítette.¹³⁾ — Halála után a műhelyt özvegye vezette (1807—1815-ig), majd fia, Lipót (1837-ig), aki a nyomdát a vidéki műhelyek színvonalán tartotta. Lipót halála után (1837) felesége, *Werner Klára* folytatja a nyomdában a megélhetésért a kemény harcot 1850-ig. Nála nyomtatják több nevezetes munkán kívül a „Das Vaterland”-ot, amely lassankint az országos hírvé „Hazánk”-ká alakul át s így szervesen belekapcsolódik nemzeti irodalmunkba.¹⁴⁾ Így e nyomda több mint 120 évig volt a Streibig család birtokában. A nyomda további története meglehetősen szűk helyen megér: 1850-ben Sauerwein veszi meg, 1889-ben újból gazdát cserél Fischer személyében, kitől 1892-ben a ma is élő Nitsmann család vette meg. Mindezen nyomdatulajdonosok gondoskodtak arról, hogy a győri „Krakauer Schreibkalender” megjeljen. Utoljára 1918-ban adták ki.

4. A soproni német naptár.

Nem mutat ilyen gazdag német kalendáriumirodalmat más határvárosunk, Sopron. E város alig tud a XIX. század közepéig egy falai között nyomtatott német kalendáriumot felmutatni. Egészen véletlenül került kezünkbe a budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárában egy a XVIII. század első feléből származó soproni német naptár. E naptárt semmiféle bibliografiai munka nem említi. Pitroff idézett munkájában feltételez Sopronban nyomta-

¹¹⁾ Pitroff: i. m. 21. l. A XVIII. sz. második felében annyira nem tördött már e család a naptárral, hogy az 1750-es években verekezésbe keveredett, 1770-ben pedig a család fejét „ob male impressa calendaria” bebörtönözték. L. Pitroff: i. m. 27. l.

¹²⁾ Pitroff: i. m. 35—43. l.

¹³⁾ L. alább Landerer német naptárainál!

¹⁴⁾ Pitroff: i. m. 58—60. l.

tott német kalendáriumokat. Munkájában leírja a győri Streibigék porét Spaier Ferenc pozsonyi könyvárussal. Spaier, miután Streibig feljelentette, nagy rabulisztikával pontokba szedi támadó jellegű mentségét és az ötödik pontban „elpanaszolja, hogy éppen az ifjabb Streibig és más hozzá hasonlók (Schmid Miklós soproni, Nottenstein budai könyvárusok) az ő privilegiuma kárára — tekintve, hogy német és latin kalendáriumai csupán neki vannak, — nemcsak hogy az ő kalendáriumait újra nyomták, hanem az ő naptárai forgalomba hozatalát nagy kárára megakadályozzák.”¹⁾

Nagyon valószínű, hogy az általunk felkutatott soproni német naptár e Schmid Miklósnál készült. A naptár címe a következő: „Neu-Crackauer Schreib-Calender auf d. J. nach der Geburt Jesu Christi MDCCXXXIV. Welches ist ein Gemein Jahr von 365 Tagen. Mit allerhand lustigen Geschichten allen curiosen Liebhabern zum Zeit-Vertreiben hinzu gesetzt, nebst denen Jahr-Märkten, mit sonderbaren Fleiss auf Ungarn, Steyer und Kärnten eingerichtet durch Stanislaum Polduranowsky, Philosoph, Astrolog, Mathemat. Oedenburg. Gedruckt Nicolaus Johann Schmid, Burgern und Buchdruckern.” Cím lapján egy tudós csillagásznak a portréja látható, korabeli öltözetben, amint kezében földgömböt tart. Csak a vasárnapi betű jelzi a hónapoknak hetekre való osztását, a többi napokat úgy kell kibetűzni. A tulajdonképeni naptár befejezését alkotja az „Aderlass-Taffel“ a „Lassmännlein“ ismeretes figurájával. A kép alatt a következő sorok olvashatók:

„Dem Lassen schadt bald alle Kält,
Die Zeit sey schön, hell, und erwählt:
Das macht dir Frey und frisches Blut,
Bewegnuss ist böß, die Ruh ist gut“.

A naptár második részében „Kurtzweilige Begebenheiten“ címen közöl egynéhány rövid adomát, mint „Von einer Kräutlerin“, „Von einem Reisenden.“ Morális tartalmúak a „Junges Blut, spahr dein gut“ című, továbbá a „Von einem Mann, welcher ein junges Mägdln zum Weib bekomme, und wurde sehr betrogen“ és a „Von der Verschwendung“ című. — Az „Astrologische Practica“-ban a négy évszokról, a nap-, holdfogyatkozásról, a terméssről stb-ről számol be. E részt a címben is jelzett „Verzeichnuss derer ungarischen Jahr-Märkten“ fejezi be.

Úgy látszik, a soproni könyvnyomdászok később (1750 körül) is adnak ki német naptárakat. Siess Gergely János Speiser (Spaier) megrendelésére is készített német naptárakat.²⁾ Ezekről azonban minden forrás hallgatni látszik.

¹⁾ Pitroff: i. m. 11—12. l.

²⁾ Pitroff: i. m. 22. l. és 51. l.

5. A pozsonyi német naptárirodalom.

a) Spaiser német kalendáriumai.

Pozsony volt a XVIII. század első felében az első város Magyarországon, amely a XVII. században oly nagy virágzásnak örvendő nyomdászatot falai között újból meghonosította. 1715-ben érkezik Pozsonyba a salzburgi származású nyomdász, Royer Pál (tehát egy évtizeddel előbb, mint Streibig Győrbe), aki a városi tanácstól engedélyt kér, hogy nyomdát nyithasson. A kért engedélyt megkapja,¹⁾ de hogy 1750-ig nyomdájában német naptárakat is készítettek volna, nem tudjuk.

Ezen nyomda mellett találkozunk még egy másikkal is a XVIII. század első felében Pozsonyban. Spaiser Ferenc e nyomdaműhely tulajdonosa, kinek naptárak kiadása miatt a győri Streibig családdal is volt póré.²⁾ A kiadott kalendáriumok latin nyelvűek voltak „titulare calendarium.”³⁾ 1738-tól kezdve magyar nyelvű naptárakat is tudunk felmutatni, melyek e nyomdából kerültek ki. Ez a „Magyarországi statusok titulusaival bővített új Kalendárium”. 1770-ig a már ismert Neubarth János szerkesztette ezeket.⁴⁾ Hogy Pozsonyban a XVIII. század első felében német naptárak is készültek volna, arra vonatkozólag semmi biztos adatot nem találunk. Ellene szól az a körülmény is, hogy a pozsonyi Spaiser 1752-ben a soproni Siess-nyomdánál készíttetett kalendáriumokat.⁵⁾ De hogy ezen naptárak milyenek voltak, arról semmi pozitív adat nincs.

A Nemzeti Múzeum könyvtárában, Budapesten öt a Spaiser-nyomdában készült naptárral találkozunk. Ezek: 1778, 1781, -82, -83, 84. Hogy az 1778-ra szóló naptár az első, az 1784-re szóló pedig az utolsó-e az ezen nyomdában megjelent naptárak között, nem sikerült megállapítanunk. Ami a címüket és a külső kiállításukat illeti, sok hasonlóságot mutatnak a „Wiener Krakauer Schreib-Kalender”-rel. Az első, kezünkbe került kalendárium (1778) pl. a következő hosszú címet viseli: „Alt und Neuer Schreib Kalender auf das Jahr MDCCLXXVIII. Worinnen die gewöhnliche Kalender Materie, auch die Jahr Märkte in dem Königreich Ungarn und Siebenbürgen zu finden sind. Nebst einigen gelehrten und nützlichen Auszügen aus dem Reich der Wissenschaften, herausgegeben zum Gebrauch des Königreichs Ungarn und der angränzenden Ländern Pressburg, zu finden bey Christian Spaiser, Bürgerlicher Buchbinder in Schneewaiß—Gassel.”

¹⁾ Ballagi: i. m. 120—22. l.

²⁾ 1737-ben Streibig panaszt emel Spaiser (Speiser) ellen, mert a győri műhely privilegiuma szerint való naptárakat ad ki. Pitroff: i. m. 8—9. l.

³⁾ Pitroff: i. m. 8—13. l.

⁴⁾ Mátray: i. m. Magy. Ak. Ért. 1853. évf. 35—36. l.

⁵⁾ Pitroff: i. m. 22. l.

A naptár beosztása nem tér el az eddig ismertetett formától.

E naptárakban minket közelebbről is érdeklő történelmi közleményekkel is találkozunk. Az „Unterhaltungen über die Geschichte der hungarischen Könige“ című cikksorozat a magyar királyok életét tárgyalja. Az első „Unterhaltung“ egy tizenkétoldalas fejezetben Szent István király életét tárgyalja, családfáját anyai ágon, születési évét stb. (1778). A cikk szerzője csak nevének kezdőbetűit írja ki „J. K.“ és latinnyelvű forrásokra hivatkozik.⁶⁾ A következő két évfolyam (1779—80) nem található a könyvtárakban. Az 1781-es évfolyam folytatja Péter király életrajzát és átmegy Aba Sámuel és I. Endre királyok életének ismertetésére. E közlemények szerzője „St. K.“ betűk alá rejtí nevét. A „Kritische Abhandlungen von der Erbfolge unnd Zeitrechnung der ungarischen Könige. Aus dem lateinischen des Herrn S. K. übersetzt“ című fordítás Kálmán királyról szól. II. Béla őseiről (Ahnen Belas II.) II. Géza anyjáról, II. Géza haláláról. A III. Béla életéről szóló közlemény fejezi be e cikksorozatot.

A történettudomány mellett mostohán bánnak ez évfolyamok a többi tudományokkal. Egyedül a természettudomány kivétel. Nyolc-tíz oldalas folytatólágos „Untersuchungen“-ek számolnak be „Von der Auflösung einiger Metalle, wie Kupfer, Blei, Zinn stb. verfasst von J. H.“ (1778); „Von der Elektrizität“ (1781), „Von der Elektrischen Flüssigkeit. In Latein verfasst vom J. B. H.“ (1783). Hogy kik rejtőznek ezen betűk mögött, nem sikerült megállapítanunk. Valószínűleg egyetemi tanárok e cikkek szerzői vagy fordítói, mivel a „Von der Elektrizität“ című közlemény szerzője így nyilatkozik magáról: „Als ich im J. 1763 zu Ofen die Physik lehrte . . . verfiel (ich) auf die Erkenntniss gegenwärtigen Versuchs“.

Ezen ismertetett közleményeken kívül találkozunk még a szokásos vásárjegyzékekkel, a póstajáratokat feltüntető táblával. Kérdések a gyakorlati életből pl. pénznemek, súlyok, mértékek, cselédügy, gazdasági tanítások is felvételnek. Anekdotákat azonban vagy szépirodalmi termékeket hiába keresünk e naptárakban.

b) A Landerer-család német kalendáriumai.

A most tárgyalt pozsonyi naptárakkal egyidejűleg a leg-híresebb hazai nyomdász család is ad ki német naptárakat

⁶⁾ Ilyen források: Turóczi, Pray, Schwandtner stb. Valószínű e „J. K.“ mögött Korabinszky János Mátyás rejtőzik, aki mint író és szerkesztő a történelmi és földrajzi kutatásnak adott ösztönzéseket s maga is írt Magyarországi történelmi emlékeiről.

Pozsonyban.¹⁾ Hogy *Landerer János Mihály* működése első éveiben német kalendáriumok kiadásával is foglalkozott-e, nem tudjuk. Egy körülményből azonban következtethetünk erre. A győri *Streibig* család 1752-ben bepanaszolta Landerert, mivel az ő naptárai utánzásával új német naptárakat adott ki.²⁾ Ebből az következne, hogy Landerer legalább is 1752-től kezdve adott ki német kalendáriumokat, A bibliografiai munkák ezekről nem emlékeznek meg. A Nemzeti Múzeum könyvtárában Budapesten 1776-tól kezdve 1794-ig majdnem minden évfolyam képviselve van.³⁾

A meglevő kalendáriumok címe előkelően elüt a vásári kikiáltókra emlékeztető és hatásvadászó hosszú címetől: „Alt und neuer Schreib-Kalender auf das J. 1776 für Ungarn, Siebenbürgen und theils benachbarte Länder nebst den Ungarischen und Ausländischen Jährmarkten, mit sonderbaren Fleiss eingerichtet. Pressburg, zu finden bey. Landerer.“ Külső címlapján újból látjuk a tudós tekintetű asztronómus portréját. Igazi „Schreib-Kalender“ azáltal, hogy üresen hagy lapokat a mindennapi események feljegyzésére. Két oldalon rövid prospektust kapunk a négy évszokról, majd közli a pozsonyi póstajáratokat és a hazai és a külföldi vásárok jegyzékét.

A népoktatást szolgálja a történelem köréből vett „Kurtzgefasste Geschichte des Königreichs Hungarn in den ältesten Zeiten“ (1776) és „unter den Königen aus dem arpadischen Stamme“ (1777). E közlemények szerzői nem nevezik meg magukat.

Egyik-másik naptárban találkozunk „*Taschenlexicon*“-nal is „Zum angenehmen Zeitvertreibe bey langen Winterabenden“ (1776–77). Láttuk, hogy a bécsi „*Krakauer Schreib Kalender*“ Mária Terézia korától kezdve (1754-től) hozza a legkülönbébb hivatalok sorrendjét, a császári ház genealogiáját stb.⁴⁾ A felvilágosodás ugyanezen praktikuscélját mutatják azon adatok is, melyekkel e hazai német naptárakban 1778-tól kezdve találkozunk. Hozzák a „Gräflich- und Freyherrlichen Stammhäuser“ jegyzékét, a vármegyei ispánságokat, a püspöki székhelyeket; 1779-től pedig már a püspökök nevét és méltóságait is felsorolják. Mindez erősen emlékeztet a bécsi naptárak akkori tartalmára s ha ebben bécsi hatást vélünk felfedezni, nem csalódunk. Ezekből az adatokból fejlődnek ki önálló naptárakká a „Schematismusok“ (Budán és Nagyszombaton 1790), az „Adresskalender“-ek (Pozsony 1812) stb.

¹⁾ Ballagi: i. m. 123. l. E Landerer J. M. volt egyuttal a „*Pressburger Zeitung*“ agilis kiadója. E mellett még sok más lappal is kedveskedett olvasóinak. V. ö. Zuber: i. m. 30–32. l.

²⁾ Pitroff: i. m. 21–23. l.

³⁾ L. a naptárak kronológiai jegyzékét a „*Függelék*“-ben.

⁴⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIV.–XV. l.

A kilencvenes évek naptárai már Pozsonyban, Kassán és Pesten jelennek meg (e helyeken Landerernek fióküzletei voltak). Egynéhány mulattató és hasznos utasítás mellett (Bewährtes Mittel wider den Biss wüthender Tier, Warnung vor Kohlendampf) e naptárak már talányokat is közölnek, kis elbeszéléseket, mint „Der Kalif und sein Bauer“, „Der weise Schuster in Berlin“, „Der Satyrenschreiber“. Majd ismeretlen szerzőktől való kisebb költeményekkel, amelyeknek erkölcsi célzatát lehetetlen észre nem venni, szórakoztatja a naptár olvasóit. Ezekhez számítjuk a következőket: „Der Trost“, „Die Ungerechtigkeit“, „Der Besuch“, „Die Einladung“, „An den Unbarmherzigen“. Az utóbbinak tartalma az, hogy egy szerencsétlen számár már alig bir lihegni azon ostorcsapások miatt, melyeket könyörtelen urától kapott. A vers satirikus célzatát utolsó két sora csattanósan fejezi ki:

„Und die Natur sagt jedem doch:
Verschone deines gleichen“.

E költemények tartalmából összeállíthatjuk az egész erkölcsant, melyet e naptárak magukénak vallanak.

1795-ben e híres nyomda *Landerer* Mihály birtokába megy át, aki 1809-ig vezette a nyomdát. Neki is volt pöre⁶⁾ a *Streibig* családdal, mivel annak naptárait megtévesztő célzattal utánozta s adta ki. Sőt ebben annyira ment, hogy azt nyomatta a címlap alsó felére, hogy: „Raab in Commission bei Franz Müller Buchbinder und Buchhändler“, az igazi megjelenési helyet pedig csak az utolsó oldalon jelezte.⁶⁾ E naptárakból csak a következő évfolyamok találhatók: 1795,—96, 1798, 1810.⁷⁾ Az 1795-re szóló évfolyam a folyamatban levő francia háborúkról nyújt áttekintést a következő közleménnyel: „Übersicht des damaligen französischen Krieges“; majd egynéhány csekély irodalmi értékű anekdotával szórakoztatja olvasóit. A kalendáriumkészítő inkább a „leidende Menschheit“ felé fordítja tekintetét. Ennek a részére közöl „Vorsichtigkeits-Regeln“-eket és más hasznos tanácsokat a fogfájás stb. ellen.

c) Weber német naptárai.

A XIX. század első negyedében *Pozsonyban* találkozunk még egy nyomdásznak a nevével, aki német kalendáriumok kiadásával foglalkozott. E nyomdász a nagyszebeni származású *Weber Simon Péter*, ki szülőhelyén a Barth-féle nyomdában

⁶⁾ Aigner: i. m. 66. l.

⁶⁾ Pitroff: i. m. 51—52. l.

⁷⁾ L. a kronológiai jegyzéket.

tanulta meg mesterségét.¹⁾ Szerencsését Pozsonyban alapította meg, ahol tizenegy éven át (1813–24.) adta ki „Pressburger Kalender”-jeit. Ő szerkesztette egyszersmind a „Pressburger Zeitung” mellékletét is. Írt szomorújátékot, vidám alkalmi daljátékokot stb.²⁾

Kalendáriumai a következő rövid címet viselik: „Pressburger Schreib-Kalender, für Ungarn, Siebenbürgen und die angränzenden Länder, Pressburg, Simon P. Weber”. A naptár összes évfolyamai feltalálhatók a könyvtárakban. Szerény címe mögött gazdag tartalom rejtőzködik. A naptár első oldalain az osztrák császári ház genealogiáját adja, majd a naptárakba tartozó dolgokon kívül („ausser den zum Kalender gehörigen Sachen”) kronológiai sorrendben közli az akkori francia-orosz háború eseményeit „des gegenwärtigen französisch-russischen Kriegen” (1813–14), majd annak befejezését (1815).

Ezek után humoros elbeszéléseket találunk. Vannak köztük versebe foglalt történetek vagy rövid prózai anekdoták (Anekdoten). A családi perpatvar szolgáltatja a témát az „Ein Rezip für Weiber” című vershez, amelyben sötét felhők gomolyognak az „Ehestandshimmel” felett. A „Der Apfel der Erkenntniss” című versben szereplő alma hozza vissza a hűtlen és magáról megfeledkezett férjet hű, erősen próbára tett feleségéhez (1813). Találkozunk a naptárakban legendával is. A „Treu bis zum Tod” című legenda meghatóan mondja el egy házaspárnak életét, akiket az Isten erős próbának vetett alá. Igaz, szívbemarkoló történetet nyújt a francia háború idejéből az „Edelmuth und Dankbarkeit” című elbeszélés. A fogságba került francia katona egy alkalommal megmenti ellenséges urának életét, mire a megmentett nemcsak a katonának, hanem szüleinek is hálálkodik.

Az egészséget szolgáló egy-két gyakorlati utasítás, valamint az „Alphabetisches Jahrmarktsverzeichnis” alkotja e naptárnak befejezését.

Ezzel bezáródik a hazai nyugatmagyarországi német kalendáriumi irodalomtörténet azon korszaka, mely — mint láttuk — erősen a szomszédos határváros, Bécs naptáriródmának hatása alatt áll.

1) Szinnyei: i. m. 14. k. 1455–57 h. — Ballagi: i. m. 133. l.

2) Pukánszky: i. m. 437–38. l.

IV.

A német naptárirodalom Budán és Pesten.

1. Buda és Pest a XVIII. század második felében.

A XVIII. század közepén Buda még szerény kis városka; ugyanis a politikai élet középpontja ez időben Pozsony, a szellemi életben pedig Nagyszombaté a vezető szerep. Bár hivatalosan 1703-tól kezdve Buda az országfővárosa,¹⁾ jelentősége azonban csak akkor kezdődik, mikor Mária Terézia 1777-ben a nagyszombati egyetemet,²⁾ könyvtárat, és nyomdát Budára telepíti és II. József a politikai és kormányzati élet centrumává teszi. 1790-ben itt tartják az országgyűlést és I. Ferencet is itt koronázzák magyar királlyá 1792-ben.

Pestet földrajzi fekvése alkalmassá tette arra, hogy ipari és kereskedelmi gócponttá fejlődjön. Nagyvárossá való kialakulásához nagyban hozzájárult, hogy III. Károly 1723-ban a legfőbb bíróság székhelyévé tette és hogy 1784-ben az egyetem Budáról Pestre került.

A török uralom után újonnan megtelepedett lakosság mindkét városban német; ezen jellegüket a XVIII. és XIX. sz. elején is megtartották. Mindamellet mindkét város polgárai egymástól eltérő jellemvonásokat mutatnak.³⁾ Mig a budaiak híven őrzik a középkori polgári társadalom tradícióit, addig a pestiek egzisztenciájuk biztosítása végett teljes erővel vetik bele magukat a lázasan fejlődő nagyváros forgatagába.

A kulturális élet előfeltételeit, az iskolákat is megtaláljuk mindkét városban. Budán már 1766-ban hat németnyelvű elemi iskola működik. Mária Terézia 1777-ben preparandiát alapít Budán. A továbbképzést szolgálja ugyancsak Budán a jezsuiták kollégiuma és az angolkisasszonyok 1796-ban alapított

1) Budó Jusztn; Pest város irodalmi középponttá alakulása. Historia, 1928. évf. 64. l.

2) Pauler Tivadar: A budapesti Királyi Magyar Tud. Egyetem története. Bpest, 1886.

3) Vass Klára: Buda német utcanévei. N.Ph.D. XXXIX. Budapest, 1929. 32–35. l.

leányintézete.⁴⁾ Pest is felkarolja az iskolaügyet, melyet a XVIII. sz. folyamán letelepedő különféle szerzetek nagyban előmozdítottak. A piaristák kollegiuma 1717-ben jött létre.⁵⁾

Buda és Pest szellemi életének kialakulásában fontos szerepet játszanak a könyvnyomdák és könyvkereskedések is. Budán felszabadulása után az első nyomda nyomait 1708-ban találjuk. 1724-ben indult meg *Landerer* nyomdája, mely 1833-ban *Gyurián* és *Bagó* tulajdonába ment át. Ebben a nyomdában jelentek meg a „Sibillinische Weissagungen” című naptárak. Pesten 1750-ben alapította a bécsi Heptner az első nyomdát. Majd az *Eitzenberger-Royer*-családok is alapítanak nyomdákat. Ez utóbbit *Landerer* vette át és később *Heckenast*tal társult, mely vállalatból 1873-ban a jelenlegi *Franklin Társulat* alakult. Az első modern intézetet *Trattner* alapította 1791-ben. De naptárakat csak 1814-től kezdve adott ki. — A könyvnyomdák mellett számos könyvkereskedést is találunk, (*Nudow, Dinpold, Wiegand, Strohmayr, Lindauer, Eggenberger* stb.⁶⁾)

Mindkét város kulturális haladásában fontos tényező volt a színház és a napisajtó. Már a XVIII. sz. elején gyakran fordulnak meg itt német színtársulatok. Budán a „Rote Igel”-ben, Pesten pedig többnyire *Kohlbacher* kertjében játszottak. A pesti tanács 1774-ben a Rondellát színházzá alakítja át. Budán 1783-an kerültek először rendes darabok előadásra. Míg 1787-ben végleges házat kapott a budai színtársulat a karmelitáktól elvett és átalakított templomban, Pesten a nagy színház mellett egy kis nyári színpad is alakult (*Kasperl-Theater*⁷⁾).

Budán folyóiratok nyomaira 1731-ben bukkanunk. Ez a „Wochentlich zweymal ankommender Mercurius”, melynek szerzője még ismeretlen. 1760-ban az „Ofnerischer Merkur” nevét veszi fel. Pesten az első vállalkozás „Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft” (1784) természettudományos akadémia alapításával függ össze.

Vele egyidőben jelent meg *M. G. Kovachich* kiadásában a „Merkur von Ungarn” (1786-7). Kedvelt lap volt a hetenként megjelenő „Ungarische Staats und gelehrte Nachrichten” (Pest, 1787). Valószínűleg ennek folytatása az „Ofner Zeitung”. *Schedius* Lajos kiadásában jelent meg „Literarischer Anzeiger für Ungarn” (1798-99) és „Zeitschrift von und für Ungarn” (1802-04).

⁴⁾ Hanskarl Erzsébet: Budapest irodalmi életének kialakulása. Bp. 1928. 16—23. l.

⁵⁾ Pukánszky: i. m. 306—9. l.

⁶⁾ V. ö. Németh Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVIII. sz.-ban. Magyar Könyvszemle 1901. évf. 53-62. l. Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. sz. ban. Budapest, 1917.

⁷⁾ Kádár Jolán: A budai és pesti német színesztel története 1812-ig. N.Ph.D. XII. Budapest, 1914.

Az „Anzeiger“ Németországban újonnan megjelent művek kritikáját és a tudományos élet eredményeit közölte. Külföldi lapok kompilációja a „Damenzeitung“ (Pest, 1806). Ezen lapok kritikát is adnak, de ez az „Ungrische Miszellen“ kivételével nagyon kiméletes.

Mindezen irodalmi megnyilatkozások a művelődés előmozdítását szolgálták és a lakosság szellemi fogékonyságáról tanuskodnak. Megfelelő támogatás híján azonban később mindezen vállalkozások megszűntek.⁸⁾

Említésre méltó német költő nincsen sem Budán, sem Pesten. A moralizáló, oktató elmélkedéseket szerzetesek írják; az anekdoták, vidám elbeszélések, alkalmi versek másodrendű írók termékei.

A kalendáriumi irodalom a két városban együttvéve sem olyan gazdag mint Pozsonyban. Budán a Sibilla jóslatai, Pesten pedig 1814 óta Trattner kalendáriumai jelentek meg.

2. A német kalendáriumirodalom Budán. (Sibilla jóslatai.)

Budán a naptárak egy egészen különös fajával találkozunk. Ezek a budai Landerer-család kiadásában megjelenő, rövidéletű¹⁾ kalendáriumok, melyek tulajdonképen a krakkói naptáraknak csak egy részét alkotják. Már különös címük is a naptárak rendkívüliségét bizonyítja: „Sibillinische Weissagungen in einem alten und neuem Krakauer Kal. auf das Jahr 1774 also eingerichtet, dass der Kalender auch nach vollendetem Jahre zu jeweiliger Gemüts-Ergötzung u. Nachricht dienen kann. Zu desto mehreren vergnügen dem geeigneten Leser zum Theil mit poetischer Feder entworfen. Ofen bey Leopold Fr. Landerer sel. Wittib u. Erben.“ 1770-től pedig „bey Katharina Landererin, Wittib.“ Külső formájukat tekintve ezek sem különböznek a már eddig megismert kiadványoktól. Ezen népies naptár példányai általában katolikus írfogásról tanuskodnak és csupán hasznos, praktikus moralizáló közleményeket hoznak.²⁾

E naptár keletkezésének időpontja ismeretlen. A Nemzeti Múzeum könyvtárában a következő négy évfolyam található: 1774, 1775, 1781, 1784. Azonban az 1774. évfolyam nem az első, ami azon körülményből látható, hogy már a *tizenkettedik* „zehend auserlesener Rätsel“-t tartalmazza, melynek megfejtését a kegyes olvasóra bízta és az 1775. évfolyam már a

⁸⁾ Zuber Marianne: i. m. Gárdonyi Albert: A hírlapírás kezdetei Budán és Pesten. Könyvtári Szemle, 1917. évf. Kelényi B. Ottó: Az első pesti hírlap háborús tudósításai. Historia, 1928. III. évf. 17-22. l. Kelényi B. Ottó: Buda és Pest hírlapirodalmának multja. A Sajtó I. évf. 1927.

¹⁾ Pukánszky: i. m. 376. l.

²⁾ Vass: i. m. 40. l.

tizenharmadikat hozza. Látható tehát, hogy évenként egy „zehend“ rejtvényt közöl és így az első évfolyamot az 1762-ik esztendőre tehetjük. Ezen véleményünkben *Ballagi* is megerősít bennünket, aki szerint a Landerer-család budai ága megtelepülésétől (1750) kezdve 1877-ig csupán naptárakkal és hasonló kiadványokkal árasztotta el a magyar piacot.³⁾

Már a második oldal, mely hivatalos résszel kezdődik, jelzi az eddig szokásos tartalomtól való eltérést. Az első előtűnk ismeretes évfolyam (1774) az európai uralkodók névsorát, a főpapság, a világi méltóságok, fejedelmek, a többi naptárezenkívüla főispánok (1784) és az összes magyar királyok (1781) névsorát is közli.

Ezen naptárak második része, mely majdnem minden gazdasági közlemény hijjával van, nagyon jól megfelel a címnek, mely szerint „zu jeweiliger Gemüzt-Ergötzung“ kíván szolgálni. A hiányokat, melyeket az évszakok ismertetése és a gazdasági témák száműzése idézett elő, főképen irodalmi cikkekkel pótolja. Legtöbbször dalok, kis költemények, melyek az egyes évszakok leírásához kapcsolódnak. Így például a térről szóló vers három hatsoros strófából áll, és „Aeraria pandii“ címen az emberek újesztendei kívánságáról szól és kéri Istent, hogy áldja meg érzelem- és gondolatvilágukat. Ezen vágyuk könnyen teljesülhet, ha felhasználják azon eszközöket, melyek megnyitják az isteni jóság kincseskamráit, és ez nem más, mint az imádság.

A tavaszhoz címzett költemény Ádámnak az almával hízelt Éva által való megcsalását meséli el. Ez olyan jelenség, mely napjainkban is gyakran megismétlődik, azért a fiatal embereket a következő sorokkal figyelmezteti:

„Ihr lieben Söhne! Spiegelt euch
An eures Vaters Falle,
Entweicht dem süßen Schalle
Und folgt den Schmeichlern nicht sogleich,
Bedenket den Ausgang!“ (1775.)

Más alkalommal a „Lied eines Landmannes nach vollbrachter Sommersaat“ című költeményt közöl: az ifjú gazda, „der junge Ackersmann“, ki azzal kérkedik, hogy atyja halála óta földje megkészsereződött, egy öregember szájából a következő korholást kapja:

„Nicht jeder, der sein Feld vergrößert,
Ist lobenswert, — Nein, der's verbessert.“ (1784.)

A fősvénység rettenetes következményeit a „Vater und der Sohn“ című vers festi le, melyben a zsigori gyermek saját atyját vasraveri és mint rabszolgát eladja (1784).

³⁾ Ballagi: i. m. 119—120. l.

Máskor a bor gyógyító, de egyúttal veszedelmes voltáról közöl gondolatokat. (1774). Morális tartalmuak még: „Ein Fisch-Angel,” „der Anker,” „die Brücke” stb. Ezekkel és sok más-sal a naptárszerkesztőinek nyilvánvaló célja volt az olvasók lelkére nemesítőleg hatni.

Ugyanezzel a céllal készültek a rövid „Grundsätze, sich klüglich in der Welt aufzuführen” (1774). Néhányat közülük közlünk, hogy megismerjük, milyen eszközökkel akart Mária Terézia derék polgárokat nevelni.⁴⁾

„Halte das für eine gewisse Warheit, dass kein schlimmeres Handwerk als keines haben, und das kein Leben verdrüsslicher ist, als das so man in den Lüsten und in immerwährenden Visiten zubringt.” Vagy: „Ergiebst du dich deinen Affekten und Begierden, so wirst du keinen Ärgern Feind haben als dich selbst” és így tovább. Ily módon a naptár az erkölcs örvévé lett, mely a kortársak hibáit bátran feltárja és korholja, úgy hogy erkölcsi prédikációk gyűjteményének is lehetne neveznünk.⁵⁾

Azon időben kedvelt rejtvények — a belőlük folyó erkölcsi tanulság („daraus fliessenden Sittenlehren”) kedvéért — valamint hasonló irányú rövid mesék is gyakran szerepelnek a naptárakban. A mesék között van néhány, mely *Lessinget* vallja szerzőjének. Így például: „Die Geschichte des alten Wolfes in sieben Fabeln,” „Der junge und der alte Hirsch,” „Das Schaf und die Schwalbe.”

A mesék tárgya általában nem új. A mesékből folyó erkölcsi tanulság felfogása a XVIII. századbeli német meseköltőkre emlékeztet; ezek ugyanis a megelőzőktől eltérőleg sokkal erősebben kiemelik azon erkölcsi motívumokat, melyek a földi élet szempontjából jelentőséggel bírnak.⁶⁾ A legtöbb egyszerű, könnyen érthető stílusban van írva; az előadás nincs minden humor, gúny és természetes pajkosság híjjával. A mesék rendszerint névtelenül vannak közölve.

Ezen oktató, tanulságos irodalmi közleményeken kívül, bár ritkábban, tudományos dolgozatokkal is találkozunk, pl. „Die geografische Beschreibung des Königreichs Ungarn” még pedig folytatatólagosan (1784). Gazdasági témák, melyek a többi naptárak jelentős részét alkotják, ritkán fordulnak elő. A bor kezelésére vonatkozó és más hasonló házi tanácsokat is találunk, pl.: hogyan lehet a zsírfoltot a szövetből eltávolítani. Természetesen a vásárok jegyzékét ezen kiadványok sem nélkülözik. Mindezen, a hétköznapi életben szerepet játszó adatok félreismerhetetlenül mutatják ezen naptárak népies jellegét.⁷⁾

⁴⁾ Wagner: i. m. XIV. l.

⁵⁾ V. ö. Wagner: i. m. XIII. l.

⁶⁾ Zuber: i. m. 18—19. l.

Gazdag és változatos tartalmukból joggal következtethetünk e naptárak kedvelt voltára és nagy elterjedtségére. A rövid életű „Sibillai jóslatok” (Sibillinische Weissagungen) megszűnésével nem szűnt meg a *Landerer*-család naptárvállalata. 1824-től 1847-ig a *Landerer*-féle nyomdát *Gyurián és Bagó* vezette tovább. Ezen idő alatt (1824-től 1867-ig) kezdik kiadni a még ma is megjelenő „*Öfner Schreibkalender*”-t. Ugyanott 1839-től 1843-ig egy zsebnaptárt is adtak ki, mely azonban alakját tekintve különbözött a nagyobb kalendáriumoktól.⁷⁾

3. A *Trattner*-féle német naptárak.

1814-ben egyike a leghíresebb nyomdászcsaládoknak, a *Trattner*-család is a hazai naptárkiadók sorába lépett. Az első évfolyam, úgylátszik, 1814-ben látott napvilágot és számos éven át (1831-ig) jelent meg, mindamellett az első évfolyamon kívül a könyvtárakban egy sem található. Címe: „*Allerneuester allgemeinnütziger Schreib- Haus- u. Historienkalender für Katholiken- Protestanten und Griechen auf d. Jahr 1814 . . . Worinnen nebst der Genealogie des österreichischen Hauses . . . nützliche Wirtschafts-Gegenstände und sehr unterhaltende Anekdoten, nebst dem Leben des hl. Stefans, ersten Könige von Ungarn mit seinem gestochenen Bildniss . . . Pest, Trattnersche Buchdruck.*” Már a címlapból látható, hogy ezen kiadvány alakját és beosztását tekintve az egykorú naptárakat követi. Szent István életrajzírója nincs megnevezve. Néhány szórakoztató anekdota, különféle betegségek elleni gyógyszer receptje, részletes vásárjegyzék alkotja ezen szerény naptár tartalmát.

A *Trattner*-féle nyomda, mely 1827-től a *Trattner-Károlyi*-cég tulajdona, 1867-ig állt fenn, mikor a szorgalmas naptárkiadó *Bucsánszky* vette át.¹⁾

* * *

Dolgozatunk végén, ha a tárgyalt anyagon végig pillantunk, azt látjuk, hogy a hazai német naptárak történetében két korszakot különböztethetünk meg. A kettő földrajzilag véve is önálló egységet tüntet fel. Az első korszak magában foglalja a szepesi naptárakat és tart a lőcsei naptárak megszűnéséig, 1740-ig. E kor naptárkészítői (Frölich, Neubarthék) igazában véve két mintát követnek: a német történeti naptárakat, különösen Frölich, és a bécsi naptárakat, főleg a XVII. század végén

⁷⁾ Vass: i. m. 36—40. l.

⁸⁾ Kertbey—Petrik: i. m. II. 457. l.

¹⁾ Aigner: i. m. 83—84. l.

és a XVIII. század elején megjelenő lőcsei, kassai, bártfai stb. naptárak. A második kor a nyugatmagyarországi, valamint a budai és pesti kalendáriumokat öleli fel, és tart a XIX. század huszas éveiiig. (1737—1821ig). Ezen terület és kor naptárai majdnem kizárólag a szomszédos császárváros naptárirodalmának a hatása alatt állanak. Naptáraink tartalma is a bécsi naptárak tartalmával együtt változik.

A XIX. század második évtizedében kezdődik a hazai német kalendáriumok irodalomtörténetében a harmadik kor, az új kor. Ekkor kapcsolódik bele (1821) az eddig e téren még nem szereplő, a XVIII. században telepített ú. n. svábságunk is német naptáraink történetébe, valamint a híres *szepesi német naptárak* is újból életre kelnek.

Évenként újabb és újabb vállalatok indultak meg. 1821-ben Temesvárott, 1823-ban Komáromban, 1825-ben Kassán, 1826-ban Zágrábban és Károlyvárosban, 1829-ben Varasdon. 1831-ben újra életre kel a lőcsei naptár stb. És csodálatos, hogy e korban (a XIX. század második évtizedében) szinte minden átmenet nélkül egyszerre megjelenik, tartalmában és beosztásában egyaránt, a mai naptár. Az 1825-ben megjelent kassai „Neuer gemeinnütziger und erheiternder Vaterländischer Haus-Kalender” tartalmában és formájában egyaránt ugyanolyan, mint a XX. század népi naptárai. Roppant gazdag a tartalmuk, sok bennük a történelmi közlemény a magyar városok (Pest, Kassa stb.) történelméről, vers, anekdota, epigramma, legenda, talány stb. A magyar nemzeti érzést ápolja a „Pantheon des Nationalruhmes der Magyaren” című állandó rovata a naptáraknak, amely híres magyar nagyságok (Nádasdy, Draskovits, Kollonits stb.) életrajzait adja. Ugyanezt szolgálják elsőrangú magyar költők műveinek, verseinek fordításai is (Vörösmarty). Gyurikovits György történelmi adalékokkal gazdagítja e naptárak tartalmát: „Wichtige Beyträge zur Geschichte und Statistik von Ungarn” címen. Az 1828-as évfolyamban pl. a magyar és osztrák posta legrégibb nyomairól ír stb.

FÜGGELEK.

I. A naptárirodalom bibliografiája.

- Adleff Norbert: Adalékok az erdélyi német kalendáriumi irodalom történetéhez. Kolozsvár, 1907.
- Bohatta, Hanns: Einführung in die Buchkunde. Wien, 1928.
- Fraknói Vilmos: Fölfedezések könyvtáblákon. Magyar Könyvszemle, 1878. évf.
- Hajnóci R. József: Az első lőcsei kalendárium az 1626.-ik évre. Lőcse, 1909.
- Hajnóci—Firtinger: Lőcse város könyvnyomtatói. Grafikai Szemle, 1903. évf.
- Heinrich Gusztáv: A cisioianus története. Egy, Phil. Közl., 1879—80. évf.
- Hellmann, G.: Versuch einer Geschichte der Wettermachersage im 16. Jh. Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften. Phys. Math. Klasse. 1924. Nr. 1.
- Jakab Elek: A kalendáriumokról történeti és politikai tekintetben. (Ért. a M. T. Ak. Tört. tud. köréből. IX.) Budapest, 1881.
- Kanyaró Ferenc: A legrégibb erdélyi magyar és szász kalendárium. Erdélyi Múzeum, 1898. évf.
- Kanyaró Ferenc: Néhány szó régi naptárainkról. Magyar Könyvszemle, 1897. évf.
- Kertbeny—Petrik: Magyarországi német könyvészet 1801—1860. Budapest, 1886.
- Klug, Rudolf: Der Astronom Joh. von Gmunden u. sein Kalender. Linz, 1912.
- Knauz Nándor: A veteristák. Századok, 1869. évf.
- Knauz Nándor: Kortan. Budapest, 1876.
- König György: Kalendáriombeli régi magyar distichonok. Irod.-tört. Közl., 1900. évf.
- Kopallik, Josef: Vorlesung über die Chronologie im Mittelalter. Wien, 1885.
- Lechner, Anton: Mittelalterliche Kirchenfeste u. Kalendarien, Freiburg, Br. 1891.
- Máray Gábor: A magyar naptárakról. Új Magyar Múzeum, 1853. évf. II. kötet.
- Mayer, Anton: Wiens Buchdruckergeschichte 1482—1882. 2 kötet. Wien, 1887.
- Melegdi János: A legrégibb magyar csizió. M. Nyelv, 1918. évf.
- Nagl—Zeidler: Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. 2k. Wien, 1899-1914.
- Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712—1860. I—III. kötet. Budapest, 1888—91.
- Piper, Franz: Die Kalendarien u. Martyrologien der Angelsachsen. Berlin, 1862.
- Pitroff Pál: A győri sajtó története 1728—1850. Győr, 1915.
- Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926.
- Pukánszky Béla: Die Anfänge der deutschen Kalenderliteratur in Ungarn. Deutschungarische Heimatsblätter. Budapest, 1929. évf.
- Szádeczky Lajos: A naptárjavítás története. Századok, 1882. évf.
- Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 1473—1711. II. és III. kötet. Budapest, 1885—1897.
- Teutsch, Friedrich: Die deutschen Kalender Siebenbürgens. Korrespondenzbl. des Vereins für siebenbürg. Landeskunde 1891. évf. 3. sz.
- Tóth László: Garampi bécsi nuncius jelentése a Gergely-féle naptárreform végrehajtásáról a birodalomban. Turul. Budapest, 1927. évf.
- Wagner, Karl: Der Krakauer Schreibkalender, ein Kulturspiegel dreier Jahrhunderte. Wien, 1929.
- Wislicenus, W. Friedrich: Der Kalender. Leipzig, 1905.
- Ziegessar, H.: Grimmelshausen als Kalenderschriftsteller. Euphoriön, XVII. évf. Ergänzungsheft (1924).
- A felhasznált egyéb műveket lásd az idézés helyein.

II. A hazai német kalendáriumi irodalom kronológiai jegyzéke 1821-ig.

A magyarországi német naptárak bibliográfiáját és kronológiai jegyzékét teljesen még eddig nem állították össze. Egyedül az erdélyi német naptárakat kutatta fel és állította össze Adleff Norbert 1907-ben. Ennek oka nagy részben az a csekély figyelem, amelyben ezeket a sajtótermékeket mindeddig nálunk részesítették.

A tárgyaltnémet naptárak itt következő kronológiai jegyzékében adom a kalendáriumok címét, megjelenési helyét és idejét vidékenként (Felsőmagyarország, Nyugatmagyarország, Buda és Pest). Továbbá megjelölöm azon bibliográfiai munkákat, melyek ezeket említik és jelzem azt is, hogy milyen könyvtárakban találhatók egyes példányaik. (Az erdélyi német naptárakat természetesen figyelmen kívül hagyom.)

1. Felsőmagyarország német naptárjai.

a) Frölich Dávid naptárjai.

1623. „Diarium oder Newer auch Alter Schreibcalender sampt dem Prognostico Davidis Frölichs. Caesareopolitani, Sepusio-Pannonii, p. t. auff der löbl. Universitet zu Francfurt a. d. Oder, Philosophiae Liebhabern. Über das Jährnach unser Erlösung 1623. Gerichtet auff die Provintz Zips, in Königreich Ungern und sonderlich auff die uhralte Stadt Kässmarkt, nehest unter dem weitberühnten und überaus hohen Carpatho, oder Schnee Gebirge gelegen. Bey Friderich Hartman. In vorlegung des Authoris gedruckt.“ V. ö. Szabó Károly: i. m. III. a. kötet, 400 l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest. (Cím lap hiányzik.)
1624. „New und Alter Schreibcalender . . . Davidis Frölichii . . . über das J. MDCXXIV. zu Bresslau druckts und verlegt Georg Baumann.“ V. ö. Szabó Károly: i. m. III. a. k. 401. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1625. „Der Neue und alte Schreib Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. MDCXXV. Zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 405—406. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1626. „Der Neue und alte Schreib-Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. MDCXXI. Zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 419. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1627. „Der Neue und Alte Schreib Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. MDCXXVII. zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 417. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1628. „Der Neue und Alte Schreib Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. MDCXXVIII. zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 422. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1629. „Der Neue und Alte Schreib Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. MDCXXIX. zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 427. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1630. „Neu und Alt Schreib Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. MDCXXX. zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 432—433. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest. (Cím lap hiányzik.)
1631. „Almanach auff d. J. . 1631. . . durch Davidem Froelichium . . . Gedruckt zu Bresslau durch G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 436. l. Megvan az egyetemi könyvtárban, Boroszló.
1631. „Neu und Alt Schreib Calender Davidis Frölichii . . . auff d. J. . . MDCXXXI zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k.

436. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest és a boroszlói városi könyvtárban.
1632. „Schreib Calender auff das J. 1632... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 440. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1633. „Schreib Calender auff d. J... 1633... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 446. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1634. „Schreib Calender auff d. J... 1634... zu Bresslau, druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 449. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1635. „Schreib Calender auff d. J... 1635... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 453. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1636. „Schreib Calender auff d. J... 1636... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 453—54. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1637. „Schreib Calender auff d. J... 1637... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 455—57. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1638. „Schreib Calender auff d. J... 1638... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 462. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1639. „Schreib Calender auff d. J... 1639... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 464—65. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1640. „Almanach auff d. J. 1640... durch D. Froelichium... Gedruckt zu Bresslau durch G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 467—68. l. Megvan a boroszlói egyetem könyvtárában.
1640. „Schreib Calender auff d. J... 1640... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 468. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest. (Csonka.)
1641. „Der Neue und Alte Schreib Calender auff d. J... 1641... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 471. l. Megvan a városi könyvtárban, Boroszló.
1641. „Tag-Büchlein oder Neu Alt und Schreib-Kalender... von David Frölich auff d. J. MDCXXXI... Nürnberg, Gedruckt bey Wolff Endtern.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 476. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1642. „Almanach auff d. J... 1642... durch David Frölich... Gedruckt zu Bresslau, durch G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 477—78. l. Megvan az egyetemi könyvtárban, Boroszló.
1643. „Almanach auff d. J... 1643... durch David Frölich... Gedruckt zu Bresslau, durch G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 483. l. Megvan az egyetemi könyvtárban, Boroszló.
1643. „Der Neue und Alte Schreib Calender auff d. J... 1643... von David Frölich... zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 483. l. Megvan a városi könyvtárban, Boroszló.
1644. „Almanach, auff d. J... 1644. durch D. Froelichium. Gedr. zu Bresslau, durch G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 489. l. Megvan a boroszlói egyetemi könyvtárban.
1644. „Tag-Büchlein, oder Neuer und Alter Schreibkalender auff d. J... MDC. XXXXIII... Verfertigt von D. Froelich... Nürnberg, Bey Wolff Endtern.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 490—91. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1645. „Almanach auff d. J. 1645... durch D. Froelichium... Gedruckt zu Bresslau, durch G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 498. l. Megvan a boroszlói egyetemi könyvtárban.
1646. „Welt-Spiegel, oder Historischer Kalender, auff d. J... MDCXLVI...

darinn auch allerhand nützliche und denckwürdige Geschichte aufgesetzt sind von D. Froelichio, ... zu Bresslau druckts and verlegts G. Baumann." V. ö. Szabó: i. m. III. a. 509. l. Megvan a boroszlói városi könyvtárban.

1646. „Schreib Calender auff d. J. . 1646 . . Zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a. k. 503—04 l. Megvan a Múzeum könyvtárban, Bpest.
1647. „Schreib Calender, auff d. J. 1647 . . Zu Bresslau druckts G. Baumann.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a. k. 508 l. Megvan a boroszlói városi könyvtárban.
1649. „Almanach auff d. J. . 1649 . . durch D. Froelichium . . . Gedruckt zu Bresslau,“ V. ö. Szabó: i. m. III. a. k. 521 l. Megvan a boroszlói egyetemi könyvtárban.

b) A löcsei, kassai, bártfai, selmecebányai és besztercebányai német naptárak.

1650. „Der Neue und Alte Almanach auff d. J. MDCL. Leutschau.“ V. ö. Szabó i. m. II. kötet. 201. l. Megvan a Múzeum könyvtárban, Bpest.
1655. „Kalender, auff d. J. . 1655. auff Ungern, Siebenbürgen und benachbarte Orthe gerichtet von Christ. Neubarthio . . . Gedruckt zu Caschau, bey Valentin Gevers,“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 227. l. Megvan az egyetem könyvtárban, Bpest.
1671. „Der Neue und Alte Almanach auff J. . 1671 . . . Gedruckt Thomas Scholtz. Barthfeld.“ V. ö. Szabó: II. k. 345. l. Megvan Lőcse városi levéltárban.
1682. „Almanach auff d. 1682. Jahr. Gedruckt bey Samuel Breuer. Leutschau.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 410. l. Megvan a Brukenenthal-Múzeumban.
1685. „Kalender auf das Jahr 1685, Kaschau.“ V. ö. Pukánszky: i. m. 374. l. Fel nem található.
1689. „Allmanach auff d. J. 1689 . . Gestellet von Joh. Neubarth. Gedr. Bey Sam. Breuer. Leutschau.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 449. l. Megvan a Brukenenthal-Múzeumban.
1690. „Allmanach auff d. J. 1690 . . Gestellet von Joh. Neubarth. Gedr. Bey Sam. Breuer. Leutschau.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 452. l. Megvan a Brukenenthal-Múzeumban.
1691. „Allmanach auff d. J. 1691 . . Gestellet von Joh. Neubarth. Gedr. Bey Sam. Breuer. Leutschau.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 458. l. Megvan a Brukenenthal-Múzeumban.
1692. „Calender auff d. J. 1692 . . Gest. von Joh. Neubarth. Gedr. bey Sam. Breuer. Leutschau.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 465. l. Megvan a Brukenenthal-Múzeumban.
1704. „Neuer Kalender auff d. J. . 1704 . . Gest. von Joh. Neubarth. Leutschau. bey Sophia Breuerin.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 600. l. Megvan Binder Samu löcsei könyvtárban.
1708. „Neuer und Alter Kalender auf d. J. 1708. Gest. von Joh. Neubarth. Bartfeld.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 631. l. Megvan a Múzeum könyvtárban, Bpest.
- 1713-16. „Neuer Kalender, auf d. J. . 1713(—16). Darinnen die Wochen, Monat, Sonn- und Feyertage Planetenlauff . . . zu finden. Gest. von Joh. Neubarth. Gedruckt zu Leutschau, bey den Breweischen Erben.“ V. ö. Petrik: i. m. 2. k. 319. l. Az 1713, 1715. és 1716-ra szóló évfolyam megvan a Múzeum könyvtárban, Bpest.
- 1717-40. „Neuer Haus- und Reise- Calender auf d. J. 1717(—40) . . auf Ungarn, Siebenbürgen . . . Länder gerichtet, beschrieben von Samuel von Solano, Leutschau, zu finden bey Joh. Brewern.“ V. ö. Petrik: i. m. II. k. (Petrik csak 1734-ig jelzi e naptárakat, holott 1740-ból is maradt ránk egy

- évfolyam). Az 1718. 1729. 1730. 1731. 1734 és 1740-re szóló évfolyam megtalálható a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1789. „Neuer Kaschauer Kalender auf d. J. 1789. für Hungarn, Siebenbürgen und den angrenzenden Ländern... also eingerichtet, dass solcher zu Haus und auf der Reise mit vielen Nutzen und Vergnügen kann gebraucht werden. Kaschau. Gedr. bey Joh. Jos. Ellinger.“ V. ö. Petrik: i. m. II. k. 319. l. Megtalálható a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1795. „Kalender auf d. J. 1795. Neusohl.“ Bibliográfiai munkák nem említik. Megtalálható a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1798. „Alter und Neuer Schreibkalender auf d. J. 1798. Gedr. bey Fr. J. Sulzer zu Schemnitz.“ Erről bibliográfiai munkák nem emlékeznek meg. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1809. „Alter und Neuer Schreibkalender auf d. J. 1809. Neusohl, bei Joh. Stephani.“ V. ö. Kertbeny—Petrik: i. m. I. k. 380. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.

2. A hazai német naptárak Nyugatmagyarországon (Nagy-szombat, Győr, Sopron, Pozsony).

a) A nagyszombati naptárak.

1676. „Tyrnauer Schreib Calender auf d. J. MDCLXXVI. Gestellet nach dem Tyrnauischen Meridianum... des Wolerfahnen und Weltberühmten Astronomi Andraee Argoli Nach möglichen Fleiss eines der loeblichen Ertz-Bischöflichen Universität der Königlichen Buchdruckerey durch Joh. G. Wanschleben.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. 379. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
1678. „Wienerischer Schreib Calender vor d. J. MDCLXXXVIII... nach dem Wienerischen Meridianum... zu nutzen und gebrauch der vornehmsten Oerther, so wol in Oesterreich als Ungarn und begelegenen Ländern. Zusammengetragen durch einen auss der Societät Jesu in der Universität Wienn... Typis Academiae Tyrnaviensis.“ V. ö. Szabó: i. m. II. k. Megvan a r. k. gimnáziumban, Pozsony.
1686. „Tyrnauer Calender dess J. MDCLXXXVI... eingerichtet durch einen... auss der Gesellschaft Jesu und auff der Wienerischen Universität approbiret. Gedruckt zu München, durch Lukas Straub.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 305—06. l. Megtalálható a Múzeum könyvtárában, Bpsten és a sárospataki ref. koll.-ban.
1688. „Eigentlicher, nicht gefälschter, noch nachgeöffter Tyrnauischer Calender auff d. J. MDCLXXXVIII... München, Gedruckt durch Seb. Rauch.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 335. l. Megvan a Múzeum könyvtárában és a sárospataki ref. koll.-ban.
1689. „Eigentlicher... Tyrnauischer Calender auff d. J. MCCLXXXIX... München, Gedr. und zu finden bey Seb. Rauch.“ V. ö. Szabó: i. m. III. a k. 355—356. l. Megvan a sárospataki ref. koll.-ban.

b) A győri német naptárak.

1728. „Neu eingerichteter Raaberischer Kalender auff d. J. 1728. Raab. Gedr. durch Jos. Ant. Streibig.“ V. ö. Petrik: i. m. 2. k. 372. l. Petrik szerint megvan a Múzeum könyvtárában; fel nem található.
1729. „Crackauer Schreib-Calender auff das J. MDCCXXIX. Ist ein gemeines Jahr von 365 Tag. Mit lesenswürdiger Beschreibung der Vestung Raab und wie dise 1549. in Türokische Händ gerathen... Raab, druckt Jos. Ant. Streibig, Königl. Priv. und Bischöfl. Raab. Buchdrucker.“ Bibliográfiai munkák e naptárról nem emlékeznek meg. Megvan a Múzeum könyvtárában. Bpest.
- 1737-1830. „Neu eingerichteter Alter und Neuer Crackauer Schreibkalender... Raab, gedr. bei Streibig.“ V. ö. Kertbeny-Petrik: i. m. I. k. 380. l.

csak 1802-től kezdve említ. Ezek közül megvannak a következő évfolyamok a Múzeum könyvtárában, Bpest: 1762, 1778—79, 1784, 1788, 1794, 1796, 1798, 1800, 1803, 1806—07, és 1812.

c) A soproni német kalendárium.

1734. „Neu-Crackauer Schreib-Calender auf d. J. . . MDCCXXXIV. . . Mit allerhand lustigen Geschichten allen curiosen Liebhabern zum Zeit-Vertreiben hinzu gesetzt, nebst denen Jahr Märkten, mit sonderbaren Fleiss auf Ungarn, Steyer und Kärnten eingerichtet durch Stanislaum Polduranowsky . . . Oedenburg, Gedr. Nicolaus Joh. Schmid.“ Bibliografiai munkák e naptárról nem tudnak semmit. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.

d) A pozsonyi német kalendáriumok.

- 1752(?)–1821. „Alt und neuer Schreib-Kalender auf das Jahr 1776. . . für Ungarn, Siebenbürgen und theils benachbarte Länder nebst den Ungarischen und ausländischen Jahrmärkten. Pressburg, zu finden bey Landerer.“ Bibliografiai munkák e naptárakról nem emlékeznek meg. Valószínűleg 1752-től kezdve jelentek meg. A Múzeum könyvtárában, Bpsten a következő évfolyamok találhatók: 1776—1796-ig, továbbá 1798. és 1810.
- 1778–1784. „Alt und Neuer Schreib-Kalender auff das Jahr 1778, worinnen die gewöhnliche Kalender-Materie auch die Jahr Märckte in den Königreich Ungarn und Siebenbürgen zu finden sind. Pressburg, zu finden bey Christian Spaier.“ Semmiféle bibliografiai munka nem emlékezik meg róluk. A Múzeum könyvtárában a következő évfolyamok vannak meg: 1778, 1781—1784.
1812. „Pressburger Adress-Kalender auf das Jahr 1812. Pressburg, bei Simon P. Weber.“ V. ö. Kertbeny-Petrik: i. m. I. k. 264. l. Megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.
- 1813—24. „Pressburger Schreib-Kalender für Ungarn, Siebenbürgen und die angränzenden Länder (auf die Jahre 1813—24). Pressburg, bei Simon P. Weber.“ V. ö. Kertbeny-Petrik: i. m. I. k. 380. l. Minden évfolyam megvan a Múzeum könyvtárában, Bpest.

3. A budai és pesti német naptárak.

- 1762—84. „Sibillinische Weissagungen in einem alten und neuen crackauer Kalender auff d. J. 1774. also eingerichtet, dass der Kalender auch nach vollendetem Jahre zu jeweiliger Gemütz-Ergötzung und Nachricht dienen kann, Zu desto mehreren vergnügen dem geeigneten Leser zum Theil mit poetischer Feder entworfen. Ofen, bey Fr. Leop. Landerer seel. Wittib und Erben.“ Bibliografiai munkák e naptárakat nem említik. A Múzeum könyvtárában közülük csak a következő négy évfolyam található: 1774—1775, 1781. és 1784.
- 1789—90. „Neu eingerichteter Kalender auf 1789. (und 1790.) Darinn auch die in Königreich Ungarn und den damit verbundenen Kronländern bestehenden Staatswürden und Aemter enthalten sind. Ofen und Tyrnau, gedruckt in der königl. Universitätsbuchdruckerey.“ V. ö. Petrik: i. m. 2. k. 318. l. Fel nem találhatók.
- 1813–1830. „Schreib- und Hauskalender für Katholiken, Protestanten und Griechen, auf das Jahr 1814. Worinnen nebst der Genealogie des Österreichischen Hauses . . . auch nützliche Wirtschafts-Gegenstände und sehr unterhaltende Anekdoten, nebst dem Leben des hl. Stephans, ersten Könige von Ungarn mit seinem gestochenem Bildnis . . . Pest, Trattnersche Buchdruck.“ V. ö. Kertbeny-Petrik: i. m. I. k. 380. és 397. l. Csak az 1814-re szóló évfolyam van meg a Múzeum könyvtárában, Bpest.

Név- és tárgymutató :

Aberglaube	44	cisioianus. csizió	6, 63
Abhandlungen	41	Clavius	8
Abraham a S. Clara	11, 35, 37	Cosmerovius	10
Aderlassen	25, 31, 47, 50	Csáky	33
Adleff	3, 5, 6, 14, 15, 22, 24, 43	csillagász	7, 10 l. asztronómus
	63, 64	csillagászat	19
adoma	35, 50	Cusanus	7
Adresskalender	53	Damenzeitung	58
Aigner	37, 38, 45, 54, 61	Demkó	16
Akadémiai Ért.	51	Deutschungarische Heimatsblät-	
alkalmi költemény	18	ter	8, 14, 63
Allgemeine Deutsche Theaterzei-		Eber	8, 9, 14
tung	39	Eble	33
Almanach	3, 7, 9, 15, 18, 20, 21	egészségügy-szabályok	25, 26, 42, 47
	39, 64, 95, 66	Eggenberger	57
Anekdote, anekdota	33, 35, 48, 52	egyetem	7, 19, 37, 40, 56
	55, 58, 61, 62	Egy. Phil. Közl.	5, 36, 38
Anzeiger	58	Eitzenberger	57
aranyszám	22	elbeszélés	33, 35, 48, 54, 55
asztrológia	40	ellenreformáció	37, 40
asztronómia	5, 40, 42	Ellinger	67
asztronómus	53	Endtern	65
Ausgebesserte Kalender	8	Endtner	30
Báthory	14	Ephemerides	9
babona	22, 24, 25, 26, 32, 33, 40	epigramma	62
	41, 42, 44, 47	Erd. Múzeum	14, 63
Bagó	57, 61	erkölcsi életszabály	41
Ballagi	29, 37, 38, 40, 45, 51, 53	" felfogás	48
	55, 59	Eszterházy	38
barokk	10, 39	Euphorion	63
Bauern-Practic	27, 43 l. Praktika l	érvágás	5, 26, 47 l. Aderlassen
" Regel	27	Fabricius	9
Baumann	20, 64, 65, 66	felvilágosodás	31, 32, 39
Betrachtung	26, 34	Fináczy	38
Bleyer	36, 37	Fischart	27
Bohatta	4, 5, 6, 7, 25, 31, 42, 47, 63	Flórián	18
Brant	19	folióirat	57
Brewer	18, 29, 30, 31, 32, 33, 66	Forgách	37
Brukenthal-Múzeum	30, 66	Fraknoi	63
Bruckner	8, 17, 20	Frankl	17, 37
Buchkunde	4	Frölich	8, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24
Bucsánszky	61		25, 26, 27, 28, 29, 30, 32
Budó	56		40, 41, 61, 64, 65, 66
bullá	7	Gallen	14
Chronologie	63. l. Kronológia	Gamundia, Joh. v.	5, 9
cím-címlap	10, 15, 20, 21, 28, 30	gazdasági közlemény-utasítás stb.	12
	34, 35, 40, 46, 47, 50		27, 59, 60
	51, 53, 55, 61, 64, 65	Gárdonyi	38, 57, 58

Gedichte	11 l. költemény		Károlyi	33, 61
Geistreiche Sprüche		41	Kárpáti	37
Genealogie	6, 53,	61	Kelényi	58
Gergely-féle	3, 5, 6, 7, 8, 14, 21,	63	Kertbeny-Petrik	33, 46, 61, 63, 67, 68
Geschichte	9, 11, 35, 63 l. törté-		Kirchenfest	4, 11
neti közlemények alatt			Klősz	29
Gesundheitsregel	25, 30 l. egész-		Klug	5, 9, 25, 26, 63
ségügyi szabályok alatt			Knauz	8, 63
Goschumiowsky		10	Koháry	38
Grafikai Szemle	29, 30,	63	Koltai	37, 38
Grimmelshausen		63	Kopallik	5, 23, 63
Gutgesell		18	Korabinszky	39, 52
Győri Crakauer Schreibkalender			Kováchich	47, 57
	45, 46, 48,	49	költemény	33, 35, 54, 59
Gyurián		61	König	63
Gyurkovits		62	könyvcenzura	11
Hajnóci		63	könyvkereskedés	57
Hajnóci-Firtinger	29, 30, 31, 33,	34	könyvnyomda	57
		63	közmondás	32, 33, 35
halotti ének		18	Krakauer Schreibkalender	9, 10, 20
Hancken		15		28, 33, 34, 39, 40, 41, 63, 67
Hanskarl		57	I. Wiener Krakauer Kal-t.	
Hartmann		64	krónika	15, 19, 24, 30, 31, 45
Hasler		15	kronológia	4, 5, 24, 53, 54, 55, 64
Haupt u. Staatsaktionen		38	Landerer	38, 45, 49, 53, 54, 57, 58
Hauskalender	6, 12, 32,	66		59, 61, 68
Házi		36	Landwirtschaftskalender	12
Heckenast		57	Lassmännlein	25, 42, 50
Heinrich	5,	63	Lechner	4, 23, 63
Hellmann		63	legenda	55, 62
Heltai		14	Lessing	38, 60
Henisch		15	Lilius	7
Henisch		13	Literarischer Anzeiger	57
Heppner		38	lőcsei naptár	29, 30, 33, 34, 36, 46
hetilapok		48		61, 62, 66
Heyinger		10	Magyar Könyvszemle	57, 63
hirlapok	37, 39,	57	matematika, matematikus	5, 10, 18
história		56		19, 21
Historischer Kalender	20,	65	Mayer	9, 33, 63
Hochzeitsreim		18	Mária Terézia	47, 56, 60
Hof Staatskalender		6	Mátray	13, 30, 33, 51, 63
Honterus		14	mese	35, 39, 60
időjárás		43, 47	Melegdi	6, 63
időjóslás	26, 27, 30,	31	Merkur von Ungarn	57
időszámítás		15	misekönyv, missale	4, 6
Irodalomtört. Közl.		63	Monatliche Früchte	57
iskolaügy	17, 37, 56,	57	moralizáló	50, 58, 60
iskolai színdarab		38	Morawsky	10
Jahrmarktverzeichnis	50, 53, 55		múzeum	19, 45, 46, 49, 51, 53, 58
I. vásárjegyzék alatt				64, 65, 66, 67, 68
Jakab		14, 28, 63	Nagl-Zeidler	9, 36, 63
jezsuita	8, 10, 37, 39, 40,	56	napév	7
jóslás, jóslat	5, 25, 43, 44,	58	napkör	4, 5
Julius Caesar		3, 7	naptárkészítés, -készítő	9
Kanyaró		14, 15, 63	német phil. dog.	17, 18, 39, 56, 57
katholikus	7, 8, 23, 37, 38, 40,	41,	népkönyv	18, 31
		61	Neubarth	29, 30, 31, 51, 91, 66
Kádár		37	New Kalender	9

nyomdászat	37, 38, 40
Nottenstein	50
Oedenburger Theaterjournal	39
Ofner Zeitung	57
Ofnerischer Merkur	57
Ofner Schreibkalender	61
Origanus	19, 28
Orlway	36
öröknaptár	5
Pálffy	38
parasztszabályok	9, 41, 43, 46
passiójáték	38
Pastor	7
Pauler	37, 56
Pázmány	37
Petrik	45, 63, 66, 67, 68
Peuerbach	9
Peypus	5
Pflaum	5
Piper	63
Pitroff	38, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 63
Postzettel	6, 31
póstajáratok	6, 34, 35, 52, 53
Practic	5, 9, 15, 25, 50
Pressburger Zeitung	39, 53
prognózis, Prognosticon	5, 9, 20, 25, 26, 42
Pressburger Kalender	55
Pressburger Schreibkalender	68
Pressburger Wochenblatt	39
Pukánszky	8, 14, 15, 17, 18, 19, 28, 29, 30, 37, 38, 39, 55, 58, 63
Raaber Kalender	38, 67
Rasch	9
Rauch	67
reform, reformáció	3, 7, 8, 9, 17
reformtervezet	7
Regiomontanus	5, 8, 20, 42
Reisacher	9
Reiss	33
rejtvény, talány	58, 59, 60, 62
Royer	38, 51
Salzer	10
Schematismus	53
Schermann	11, 42, 47
Schmid	50, 68
Scholtz	18, 66
Schreibkalender	6, 9, 10, 15, 20, 23, 26, 27, 34, 53, 64, 67, 68
Schulz	25
Sibillinische Weissagungen	58, 61, 68
Siess	38, 50, 51

Slovaciua	13, 21
Sokadalom	13, 28
Solanus	32, 66
soproni naptár	49, 50
Spaiser, (Speiser)	50, 51, 68
Staatskalender	12
Stöckel	17
Streibig	38, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 67
Szabó	20, 63, 64, 66, 67
Szádeczky	63
Századok	16, 17, 25, 31, 63
Szilasi	17, 18
színészet	18, 37, 38, 39
színház	57
Szinnyei	20, 55
Tanstetter	9
Tartaren	24
Taschenlexikon	53
Thaly	25, 31
Theatralisches Wochenblatt	39
Thommen	8
Tóth	7, 63
történeti naptár	6, 8, 19, 24
történeti közlemény	45, 52, 53, 55, 61, 62
török hódítás stb.	8, 16, 25, 40, 56
Trattner	10, 45, 57, 61, 68
Ueberreuter	10, 11
Uj Magyar Múzeum	13, 63
Ungrische Miscellen	58
Unterhaltung	52
Untersuchung	52
Vaterländischer Hauskalender	62
Vaterland, das	49
vasárnapi betű	4, 22, 23, 50
vasárjegyzék	6, 13, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 45, 52, 53, 60, 61
Vass	56, 58, 61
vers	44, 54, 58, 59, 62
Volkskalender	6
Wagner	9, 10, 12, 21, 25, 26, 32, 33, 34, 35, 42, 43, 53, 60, 63
Weber	17, 18, 54, 55, 68
Windisch	39
Wiener Krakauer Schreibkalender	43
	51, 53, 67
Wirtschaftskalender	6
Wislicenus	3, 7, 23, 63
Wochentlich zweymal ankommender Merkurius	57
Zeitschrift für Ungarn	57
Ziegesar	63
Zuber	39, 48, 53, 58, 60
zsolozsmakönyv	4

Arbeiten zur deutschen Philologie.

Herausgegeben von G. Petz, J. Bleyer, H. Schmidt.

[XLVI.]

Auszug aus der in ungarischer Sprache erschienenen Studie:

Geschichte der deutschen Kalenderliteratur in Ungarn bis 1821.

Von:

ULRICH MONSBERGER O. S. B.

Budapest, 1931. Ferdinand Pfeiffers Buchhandlung.

Preis P. 2.—

Die **Einleitung** (S. 3—12.) schildert die Entwicklung des Kalenders bis zur heutigen Form. Auch der „Cisioianus“ sowie die Kalenderreform im 16. Jh., die Einführung des Gregorianischen Kalenders in den verschiedenen Ländern, besonders in Ungarn, wird kurz behandelt. Der zweite Teil der Einleitung bietet eine Knappe Geschichte der ältestesten Kalender Wiens und behandelt eingehend die Entwicklung des berühmten Wiener Krakauer Kalenders, der sich noch heute einer grossen Beliebtheit erfreut. Diese Kalender haben die deutschungarische Kalenderliteratur mit ihrem mannigfaltigen, dem Zeitgeist entsprechenden Inhalt, ihrer Form und äusseren Ausstattung stets wesentlich beeinflusst.

I. Die **ersten Spuren der ungarländischen Kalenderliteratur** (S. 13—15) reichen bis in das 16. Jh. zurück. Die ersten Kalender für Deutschungarn gaben Caspar *Heltai* und *Honterus* heraus, doch ist uns von diesen kein Exemplar erhalten. (Die deutsche Kalenderliteratur Siebenbürgens wird in dieser Studie nicht berücksichtigt.) Was in Ungarn an deutschen Kalendern verbreitet war, wurde ausschliesslich aus dem Reiche

eingeführt. Besonders beliebt waren die Kalender *Ebers* und des aus Bartfeld gebürtigen *Henisch* (1549—1618), der zugleich als Begründer der heimischen deutschen Kalenderliteratur betrachtet werden kann.

II. Die deutsche Kalenderliteratur in Oberungarn (S. 16—35.).

Durch blühendes Gewerbe und regen Handelsverkehr besonders mit den benachbarten Polen gelangte das Deutschtum in Oberungarn zu wirtschaftlichem Wohlstand und schuf sich somit auch die Voraussetzungen einer höheren Bildung. Zahlreiche Söhne der Zips studierten auf deutschen Hochschulen und empfingen dort mannigfache Anregungen, die auch dem kulturellen Leben ihrer Heimat zugute kamen. Die Mittelpunkte des deutschen Geisteslebens in Oberungarn waren die Städte Leutschau, Bartfeld und Kesmark. In Kesmark wurde der bedeutendste deutsche Kalendermann Ungarns, *David Frölich* (1594—1648) geboren. Seine Schreibkalender, die allen andern deutschen Kalendern Oberungarns als Vorbilder dienen, erschien 1623—1649 teils in Breslau, teils in Nürnberg. Frölichs Kalender tragen naturgemäss einen protestantischen Charakter. Der Kesmarker Schulrektor hält an dem historischen Kalendertypus fest, doch erweitert er den historischen Teil wesentlich und kommt den breiten Volksschichten besonders durch ausführliche Gesundheitsregeln, Vorschriften beim Aderlassen und Wetterprognosen entgegen. Frölichs Kalender waren äusserst beliebt, was auch der Umstand zeigt, dass mehrere Herausgeber von Kalendern den Namen des Kesmarker Schulrektors selbst nach dessen Tode auf dem Titelblatt anführten, um den Absatz zu sichern. — Der berühmte *Leutschauer* Kalender — in der Officin Breuer gedruckt — erschien von 1650 bis 1740 fast jedes Jahr, doch sind davon heute nur wenig exemplare erhalten. Bemerkenswert sind darin die genaue Angabe der Jarmärkte und die seit 1715 veröffentlichten „Postzettel, wie die Posten von Pressburg bis Hermannstadt gehen.“ Sonst folgen die Verfasser, — die Breslauer Astrologen Christoph und Johann *Neubarth* — dem Kalender Frölichs; von dem zweiten Viertel des 18. Jh.-s an kommt auch in dem Leutschauer Kalender immer mehr der nüchterne Geist der Aufklärung zur Geltung. — Die Kalender von Kaschau und Neusohl sind dem Wiener Krakauer Schreibkalender nachgebildet und zeichnen sich durch ihre moralische Tendenz aus.

III. Die deutschen Kalender Westungarns. (S. 36—55.)

Die kulturellen Verhältnisse Westungarns — Schul- und Theaterwesen, Buchdruck und periodische Zeitschriften — stehen unter dem Einfluss Wiens. So auch die Kalenderliteratur. Dem Wiener Krakauer Schreibkalender nachgebildet ist der von der „Wienerischen Universität approbierte“ *deutsche Jesuiten-Ka-*

lender von Tyrnau, der in den achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts erschien. Die herausgeber waren Jesuiten, Professoren der Universität Tyrnau. Der teils in Tyrnau, teils in München gedruckte Kalender zeichnet sich durch die „Geistlichen Sprüche,“ sowie durch geschichtliche und geographische Aufsätze aus. — Der *Krakauer Schreibkalender von Raab* erschien seit 1737 im Verlag der Buchdruckerfamilie Streibig. An Stelle der populären Gesundheitsregeln treten darin von der Mitte des 18. Jahrhunderts an Rätsel, Anekdoten, kleine Gedichte moralischen Inhalts, Fabeln und Erzählungen ohne Angabe des Verfassers, sowie „Haus-Wirtschaftsmittel.“ — Aus *Oedenburg* ist uns nur ein einziger deutscher Kalender aus dem Jahre 1734 erhalten. — In Pressburg gaben seit der Mitte des 18. Jh.-s drei Verleger deutsche Kalender heraus. Aus der *Officin Spaisier* gingen in den siebziger und achtziger Jahren des 18. Jahrhunderts deutsche Kalender hervor, doch sind von ihnen nur wenig Exemplare erhalten. Ihr Inhalt besteht aus „Abhandlungen über die Geschichte der hungarischen Könige,“ ferner aus naturwissenschaftlichen Aufsätzen, Postzetteln, Interesses tafeln und Jahrmarkt-verzeichnissen. Seit der Mitte des 18. Jahrhunderts gab auch die Buchdruckerfamilie *Landerer* deutsche Kalender heraus. Sie haben im wesentlichen denselben Inhalt wie *Speisers* Kalender, nur sind hier belletristische Beiträge, Rätsel und Erzählungen moralischen Inhalts, stärker vertreten. Dies gilt auch von den Kalendern *Webers*, die 1813—1824 erschienen.

IV. Die deutschen Kalender von Ofen und Pest. (S. 56—62.) Die kulturellen Verhältnisse in Ofen und Pest sind in der zweiten Hälfte des 18-ten Jahrhunderts dieselben, wie in den Städten Westungarns. Die ersten populäre Erzeugnisse der Kalenderliteratur sind die bei *Landerer* erschienenen *Sibillinischen Weissagungen*, sie zeigen in ihrem Inhalt Ansätze zum modernen Kalender, der „nach vollendetem Jahre zu jeweiliger Gemüthsergötzung“ dienen kann. Sie sind stark katholisch gefärbt und enthalten fast nur praktisch-nützliche, sowie geistlich-moralische Beiträge, darunter auch Fabeln, Rätsel und Gedichte. Von den 1813—1830 erschienenen Kalendern *Trattners* ist heute nur ein einziges Exemplar zugänglich; er enthält nebst der Genealogie des Kaiserhauses unterhaltende Anekdoten und ein Jahrmarktverzeichnis.

In den zwanziger Jahren des 19. Jahrhunderts tritt in der Kalenderliteratur auch jener Teil des Deutschungartums hervor, der im 18. Jahrhundert in Mittel- und Südungarn angesiedelt wurde und als „Schwabentum“ bezeichnet wird.

Anhang. (S. 63—68.) *Bibliographie und Verzeichniss der deutschen Kalender Ungarns bis 1821.*

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés. A naptárirodalom kialakulása. A bécsi naptárirodalom.	3
I. A hazai naptárirodalom első nyomai (magyar és német nyelven)	13
II. A német naptárirodalom Felsőmagyarországon (1623—1740).	16
1. Felsőmagyarország gazdasági és szellemi élete Mária Teréziáig	16
2. Frölich Dávid és német naptárjai (1623—1749).	18
3. A lőcsei német kalendáriumok története (1650—1740).	29
4. A kassai és besztercebányai német naptárak	34
III. A német naptárirodalom Nyugatmagyarországon	36
1. Nyugatmagyarország műveltségi viszonyai	36
2. A nagyszombati jezsuita naptárak	39
3. A győri „Krakauer Schreib-Kalender“ története	45
4. A soproni német naptár	49
5. A pozsonyi német naptárirodalom :	
a) Spaiser német kalendáriumai	51
b) A Landerer család német kalendáriumai	52
c) Weber német naptárjai	54
IV. A német naptárirodalom Budán és Pesten	56
1. Buda és Pest a XVIII. század második felében	56
2. A német kalendáriumi irodalom Budán. (Sibilla jóslatai.)	58
3. A Trattner-féle német naptárak	61
Függelék. I. A naptárirodalom bibliográfiája	63
II. A hazai német kalendáriumi irodalom kronológiai jegyzéke	64
Név- és tárgymutató	69

